čeština doma a ve světě

ROČNÍK XI

ÚSTAV
ČESKÉHO
JAZYKA
A TEORIE
KOMUNIKACE
FILOZOFICKÉ
FAKULTY
UNIVERZITY
KARLOVY

Vydává dvakrát ročně jako dvojčíslo
Filozofická fakulta UK v Praze, Centrum DeskTop publishing
(technické zpracování Drahomíra Marešová)
v nákladu 400 výtisků

Redakční rada:
Jaroslav Bartošek, František Fröhlich,
Milan Jelínek, Zdena Palková, Vladimír Smetáček,
Dušan Šlosar, Ivan Vyskočil, Jiří Žáček

Redigují členové Ústavu českého jazyka a teorie komunikace FF UK:
ROBERT ADAM (výkonný redaktor), Ivana Bozděchová, Dagmar Čapková,
Alena Fidlerová, Eva Hošnová, Marie Komorná, Karel Kučera, Šárka Lešnerová,
Alena Macurová, Petr Mareš, Iva Nebeská, Lenka Okrouhlíková, Jiří Rejzek,
Lucie Saicová Římalová, Karel Šebesta, OLDŘICH ULIČNÝ (vedoucí redaktor),
JASŇA ŠLÉDROVÁ a IRENA VAŇKOVÁ (redaktorky čísla)

Grafické zpracování Peter Balhar

Adresa redakce:
ÚČJTK FF UK, nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1
Telefon: 221 619 210

ISSN 1210-9339

Cena výtisku je 60 Kč + 5% DPH

Objednávky vyřizuje ediční oddělení FF UK,
nám. J. Palacha 2, 116 38 Praha 1,
tel. 221 619 298

Podávání novinových zásilek povolila
Česká pošta, s. p., odštěpný závod Praha,
čj. nov. 5423/95 ze dne 26. 9. 1995

ČEŠTINA DOMA A VE SVĚTĚ

TÉMA ČÍSLA: Kognitivní lingvistika

V tomto čísle našeho časopisu se dostává k slovu jedna z novějších interdisciplinárních oblastí, která nemůže nechat žádného jazykovědce lhostejným. Spirální vývoj vědy se tu prezentuje v přehodnocování některých starších přístupů ke vztahu jazyka a myšlení, či přesněji jazyka a vědomí, resp. poznání. Ukázalo se, že např. metafora básnická a metafora esteticky nerelevantní mají stejné myšlenkové podloží a řídí se obdobnými pravidly odvozování sémantických analogií. Liší se jen v kvalitě – básník zkrátka umí víc a hlouběji nahlédnout do souvislostí a spletitostí jazykových a myšlenkových struktur (srov. Lakoff a Turner).

Přítomné texty se zabývají jevy zajímavými a pro poznání vztahů existujících v lidské mysli nepochybně důležitými. Navazují na záslužné práce hlavních autorek a redaktorek, které sledují interdisciplinární tendence zvl. v lingvistice americké (Lakoff, Johnson, Langacker aj.) a polské. Tematicky tu jde o analýzu vztahů v slovní zásobě a frazeologii. Kognitivní lingvistika se však nezabývá jen těmito vděčnými tématy, snaží se kognitivně interpretovat i morfologické a syntaktické struktury, které jsou uchyceny v jazyku i v mysli hlouběji a komplexněji. O jejich dekódování se však s menším či větším úspěchem pokoušejí jazykovědci počínaje epochálním zjevem Humboldtovým přes Sapira, Whorfa, Weisgerbera aj. dodnes, a dnes přirozeně ne vždy pod praporem kognitivní gramatiky. Tak již r. 1977 publikoval J. Prinz (Folia Linguistica 10, č. 1/2) článek o teorii jazykového obrazu světa a syntaxi slovanských předložek. Bylo by záhodno, aby se pozornost našich badatelů a studentů postupně upřela i ke kognitivní stránce české gramatiky. Více formalizace výsledků tohoto typu bádání opřené o výsledky byť i jen domácí strukturní tradice by přitom prospělo kognitivnímu přístupu k jazyku jako celku.

Oldřich Uličný

Pravidla myšlení jsou toliko jedna, a podle nich stejně řídí se veškeré pokolení lidské; neboť rozum lidský též jenom jeden jest, a co někde za pravdu uznal, nemůže jinde za nepravdu vyhlašovati. Forma pak myšlének rozdílna jest podle rozdílnosti povah jednotlivců, a každý má svůj vlastní, od jiných rozdílný spůsob je vyjadřovati. Jako jednotlivci rozličností povah od sebe se dělí, tak liší se i celí národové, protož u každého národu myšlénka v jiné a jiné formě se objevuje. Myšlénky ale vyjadřují se řečí, pročež ona rozdílnost jejich formy patrna se stává v jazyku, kterýž jest věrné zrcadlo povahy a celého smýšlení národního a jako schránka filosofie národu. Ten pak zvláštní, od jiného rozdílný spůsob jazyka, myšlénky vyjadřovati, nazýváme jeho *duchem*. Může tedy někdo užívati slov některého jazyka, a přece nemluviti a nepsati v jeho duchu, z čehož viděti, že podstatnější rozdíl jazyků mezi sebou záleží v jejich duchu, nikoli pak ve hmotě jejich, totiž ve slovech.

Jakub Malý, Stručný obraz jazyka českého. Praha 1872, s. 1

O kognitivní lingvistice a otevírání

Otevřeli jste, milí čtenáři, číslo časopisu věnované kognitivní lingvistice. O jejím přístupu k jazyku se toho u nás zatím mnoho neví, a tak následující příspěvky patří v tomto směru mezi první vlaštovky. (O tom, že nás takřka každodenní komunikací provázejí ptáci, tu bude ještě řeč.) První vlaštovka je ostatně – a doufáme, že i v tomto případě tomu tak bude – „předzvěstí budoucího (pravidelného, očekávaného, hromadného) výskytu", alespoň podle Slovníku české frazeologie a idiomatiky.

Ve světě se už kognitivní lingvistika pomalu etablovala jako pozoruhodný a uznávaný směr jazykovědného zkoumání, třebaže – jak v USA, tak třeba i v Polsku – ji zprvu provázela ignorance, útoky i nařčení z nevědeckosti či vágnosti metod. U nás tomu zřejmě zpočátku nebude jinak. Už nyní zaznamenáváme kromě nadšení jedněch i odsudky jiných: je to příliš „soft", měkké, nedá se to vést k formalizaci, dokonce to vůbec není lingvistika. Byla tady už různá období a různé směry, odsuzovalo se, adorovalo, obhajovalo i odvolávalo. Životnost každé teorie však vždycky nakonec ukáže až čas.

Podle stoupenců kognitivní lingvistiky bere tento přístup k jazyku do hry témata dosud odsouvaná, která podle mínění minulých generací jazykovědců vlastně do kompetence lingvistiky nepatří. Mají se o ně starat filosofové, a pak možná psychologové, sociologové, etnografové...

Jde-li však o význam a smysl, o člověka a jeho rozumění světu, jde přece

vždycky i o jazyk. Všechno lidské (a nic jiného jako lidé neznáme) se odehrává prostřednictvím řeči – a v komunikaci, podložím lidského vztahu ke světu je řeč.

Člověk hledá smysl, řád, možnost porozumění, logos. Nemůže jinak, tak je nastaven. I v nezřetelných skvrnách, nesmyslných čárách, v nesouvislém sledu událostí, všude má tendenci hledat souvislosti, znamenání, smysl. Primárně se však smysl ukazuje v jazyce, v řeči, v textech. A do jazyka a textů ho člověk po dlouhá staletí zároveň také ukládá. Právě tady, v jazyce je také naše vidění a hodnocení světa uchopitelné a interpretovatelné.

Naše kognitivita je těsně provázána s jazykem. Odvíjí se od zkušenosti subjektivně prožívaného **těla**; ve strukturaci světa v naší mysli (a jazyce) má zásadní úlohu **metafora**; základem uspořádání našeho pojmového systému je **kategorizace**. Tělesnosti, metafoře a kategorizaci, tak jak je pojímá kognitivní lingvistika, jsou věnovány i hlavní části našeho čísla.

Věříme, že ti, kteří dosud o tomto přístupu k jazyku (a světu) zatím mnoho neslyšeli, budou alespoň něčím zaujati. Kognitivní lingvistika je totiž, jak píše americká kognitivistka Laura Jandová, „přátelská": a to k uživatelům, k faktům, k jiným vědeckým disciplínám – i k vědcům, kteří nejsou sice lingvisty, ale zajímá je jazyk. Pomocí nástrojů, kterých se nám v ní dostává, se můžeme dobrat k našemu obrazu světa, tak jak je uložen v jazyce, a poznat tak lépe sebe samé. Jako lidi, jako Čechy, a koneckonců i jako individua, která podléhají stereotypům a předsudkům svého jazyka a kultury, aniž si to možná uvědomují.

Otevíráte tedy...

Co všechno se dá otevřít?

Okno nebo dveře, vrata, brána („uvolnit to, co zamezuje vchod do něčeho, východ z něčeho"). Dům, byt („...a tím umožnit přístup někam nebo odchod odněkud"). Otevíráme i skříň, zásuvku, kabelku, krabici; oči nebo ústa. Ale také věci, které nemají charakter pojímající nádoby: Knihu. Vějíř, padák, nůž – a také náruč („rozložit do šíře"). Balík, konzervu, bonboniéru, láhev vína („odstraněním uzávěru učinit vnitřek, obsah přístupným"). Plyn, kohout („umožnit průtok"), rádio („uvést v chod"). Obchod nebo divadlo jsou otevřeny jednou slavnostně („uvést v činnost"), následující pravidelné otevírání je pak už jiného charakteru.

Chirurgové mohou otevřít nejen něco, ale i někoho.

Ve zcela jiném smyslu se otevírá též soubor v počítači nebo konto v bance.

„Otevírám diskusi," můžeme slyšet od předsedajícího při veřejných jednáních (Podobně jako bránu? Jako knihu? Nebo jako víno? Jako plyn?).

Člověk, byť uzavřený, se nám přece jen někdy otevře („učiní přístupným" svůj vnitřní svět). Někdo je ovšem ve zcela jiném smyslu hlava otevřená (a nikoli zabedněnec). Někdo se před světem nebo před novými informacemi uzavírá, zatímco jiný je vůči němu otevřený („umožňuje průtok").

Hle, metafora, založená na fyzické zkušenosti manipulace s předměty. Otevírá se před námi však také krajina, údolí, otevírají se nové obzory, možnosti... Ve filosofických textech můžeme číst, že jazyk otevírá svět.

Něco otevíráme my (dveře, konzervu, knihu), něco se otevírá samo (poupě růže) – a třeba i proti naší vůli (rozbitá skříň), něčemu se otevíráme my (novému poznání, nové zkušenosti) – a něco se otevírá nám.

I nám se něco otevřelo, a vlastně pořád otevírá.

Díky polským kolegům, resp. kolegyním z Varšavské univerzity jsme byly přivedeny ke kognitivní lingvistice. V rámci polsko-českých meziuniverzitních konferencí došlo k našim prvním kontaktům, spolupráci, inspiraci – a již několikaletému přátelství. Na počátku června 2002 jsme se sešli zatím naposledy; konference se konají každé dva roky, střídavě ve Varšavě a v Praze, a tato proběhla v Polsku. Z příspěvků, které zde v jazykovědné sekci zazněly, uvádíme nyní v poněkud přepracované podobě ty od českých autorek (Nebeská, Saicová Římalová, Šlédrová, Vaňková). Polské referáty budou uveřejněny v překladu do češtiny v samostatném sborníku; na ukázku si z nich zde však můžete přečíst alespoň text M. Zawisławské o metafoře ve vědeckých teoriích.

Číslo jsme doplnili zejména příspěvky studentů i čerstvých absolventů. Kognitivní přístup k jazyku je zaujal natolik, že se ho rozhodli (třebaže je zatím „neozkoušený" a jako všechno nové snadno napadnutelný) uplatnit ve svých diplomových nebo ročníkových pracích, ale i v docela malých sondách do českého obrazu světa. Věříme, že si rádi přečtete, co jsme pro vás společně vybrali.

A že budeme všichni otevření tomu, co se nám otevírá.

Irena Vaňková

O TĚLE, SMYSLECH, CITECH A PROŽITCÍCH

tělo

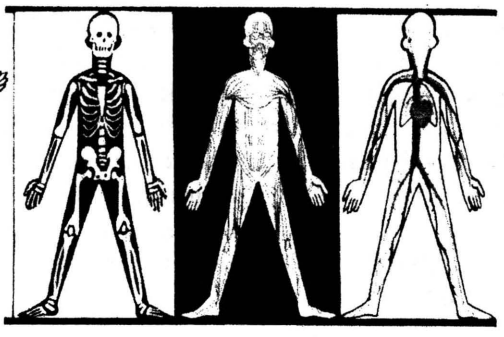

Pokud se vyjadřujeme o konkrétním, hmotném světě, o věcech, o těle, jeho projevech a pohybových a vůbec fyzických aktivitách, zkrátka o smyslově vnímatelném a uchopitelném, je to jistě něco jiného než mluvit o jevech abstraktní povahy. Velmi specifické je to tehdy, hovoříme-li (a přemýšlíme) o svém prožívání, o vnitřním životě, o emocích.

V takových případech se vlastně pokoušíme vyjádřit nevyjádřitelné. Pomocí slov snad lze „popsat" myšlenky (neboť ty jsou strukturované) – píše A. Wierzbicka –, ale nikoli pocity, city, emoce. Přesto však o emocionálních stavech mluvíme. Jak – a co to o nás a našem prožívání vypovídá? Jaké jsou předpoklady vyjadřování emocí prostřednictvím jazyka? A: jak se emoce v jazyce – a v různých jazycích – ukazují, jaký je jejich jazykový obraz?

Právě takové otázky si s oblibou klade kognitivní lingvistika: ta klasická americká, reprezentovaná jmény Lakoff a Johnson, která se orientuje na vztah mysli a jazyka – i ta, která z těchto postulátů sice zásadně vychází, ale svůj hlavní cíl vidí jinde: v odhalování jazykového obrazu světa, v propojování aspektů kognitivních s kulturními.

V souvislosti s emocemi je na tomto poli proslulá Lakoffova analýza pojmu ANGER (vztek, zloba, hněv) v americké angličtině, která ukázala kognitivní (i šíře zkušenostní, „prožívací") struktury (pojmu) této emoce. Dobře se tu daly demonstrovat základní teze kognitivismu o úzkém vztahu jazyka a mysli

i o tělesných základech našeho pojmového systému, a konečně i o konceptuální metafoře jakožto dalším podstatném aspektu lidského přístupu ke světu (srov. např. konceptualizaci hněvu jako horké kapaliny v nádobě s možností výbuchu aj.). Téma hněvu a emocí vůbec se stalo pro bádání v této oblasti velmi přitažlivé a inspirovalo celou řadu prací (srov. ostatně i zde příspěvek L. Bednaříkové). Některé z nich mají i srovnávací charakter a zajímavě ukazují, jak různě může být oblast emocí v různých jazycích strukturována. Tak ve slovanských jazycích – obzvlášť v ruštině – existuje celá škála výrazů označujících různé „druhy smutků" (pro něž např. v angličtině nejsou ekvivalenty). Anglickému pojmu ANGER také úplně neodpovídá český HNĚV, polský GNIEW a ruský GNEV, a to ani významově, ani stylově. V sémantice slovanských výrazů je totiž navíc přítomen prvek morálního odsudku toho, na co / na koho je hněv zaměřen (hněv může být *spravedlivý*, tj. hodnotíme ho pozitivně) – a také je signifikantní, že subjekt hněvu bývá většinou nadřazen osobě v pozici objektu: hněvem vzplane např. král nebo otec, a dokonce mluvíme i o *božím hněvu* (nikoli o božím *vzteku*, *zlosti* apod.).

V polské jazykovědě existuje bohatá literatura ukazující ještě jinou cestu, jak zkoumat naše „mluvení o emocích": týká se tzv. somatické frazeologie. Z ní vychází např. zkoumání A. Pajdzińské.

Právě ve frazeologii se podle ní projevuje, že každý významnější orgán lidského těla s výraznou a specializovanou funkcí nese určitý (metaforicko-metonymicky utvořený) význam, vztahující se k lidské aktivitě, na níž se tento orgán v našem obrazu světa podílí nebo jejímž je aktérem. Tak např. **hlava** představuje rozum, myšlenky, paměť, starost, intelekt anebo vzdělanost, „učenost" (svědčí o tom např. frazémy *mít v hlavě řezanku*, *vykouřit se z hlavy*, *být hlava/hlavička*, *nemít hlavu na učení*, *dělat si z něčeho těžkou hlavu*), **nohy** pohyb a přemisťování (*co není v hlavě, musí být v nohách*), **ruka** činnost, práci, pracovitost, zručnost i nešikovnost (*přiložit ruku k dílu*, *zlaté ručičky*, *mít obě ruce levé*), ale také mezilidský kontakt, vzájemnou pomoc a vztah (*podat někomu pomocnou ruku*, *požádat dívku o ruku*, *ani ruku mu nepodal* – srov. též konvenční symbol podání ruky), **oko** mj. vhled do nitra (*oko do duše okno*) či poznání (*otevřely se mu oči*), **jazyk** mluvení (*mít ostrý jazyk*) a vztah k jídlu, mlsnost (*mít chlupatý jazyk*, *mlsný jazýček*), **nos** zvědavost (*strká do všeho nos*) a intuici (*má na to nos*) atd. Zajímavý materiál ke zkoumání i hlubším úvahám o jazyce a konceptualizaci emocí (ale např. i fyziologických procesů, též charakterových i jiných vlastností) poskytují ovšem i mnohé další názvy součástí těla, jako např. prst, dlaň, pěst, ucho, zub, vlas, nehet, chlup, kůže, kost aj.

Podle naivní interpretace světa uložené v jazyce hrají jisté části těla významnou úlohu i v procesech, které se odehrávají v našem vnitřním světě a souvisí s prožíváním emocí. Kromě hlavy jsou to např. **nervy** (můžeme je mít *napnuté k prasknutí* nebo třeba *v kýblu*), **žaludek** (ten bývá ve strachu *sevřený*, při znechucení různého typu *se zvedá*), za starých časů též **„ledví"**, a dodnes zejména **srdce**.

Právě se srdcem se ve frazeologii nejčastěji pojí city a pocity, hnutí mysli, prožívání, soucit. Bývá chápáno přímo jako „orgán cítění", střed člověka jakožto člověka a centrum jeho lidskosti. Reprezentuje to, co je v lidovém obrazu světa hodnoceno nejvýše. Často se tak objevuje jako synonymum **duše** – srov. varianty *z (celého) srdce / z (celé) duše*, *oko do duše/srdce okno* aj. V našem obrazu světa tak v tomto smyslu stojí nad **hlavou** – která často představuje sídlo („chladného", „střízlivého") rozumu, myšlení, vědomostí, „učenosti": *Dobré srdce jest nad učenou hlavu*, uvádí Jungmannův slovník. „Dobré srdce" (znamenající zejména soucítění, ochotu sdílet a pomoci druhému, altruismus) se chápe vůbec jako nejlepší lidská vlastnost. Vzpomeňme si na pohádky, kde kouzelný dědeček nebo babička zkoumají, zda má hrdina nebo hrdinka *dobré srdce*, tzn. zda je to dobrý člověk.

„V srdci" nebo „na srdci" však také „nosíme" někoho či něco, co je pro nás důležité, čím se trápíme či těšíme, srdce je symbolem lásky (a nejen ve smyslu zamilovanosti), naši předkové s ním spojovali též odvahu (srov. *srdnatý*), a dokonce i emoce, jako je hněv (dodnes se v ruštině používá v tomto smyslu sloveso *serdiťsja*).

Chtěli jsme v úvodu této části připomenout, že se od těla a jeho orgánů odvíjí i naše mluvení o emocích. To se naplno ukazuje v následujícím příspěvku o ústech (resp. puse či hubě) v češtině. Pak budou následovat články vztahující se k našim smyslům – hmatu a čichu, ale i k těm ostatním – a také si položíme otázku, co pro nás znamená (opět v souvislosti s tělem, smysly a emocemi) mateřský jazyk.

iv

Smyslové vnější a vnitřní. Sensûs externi & interni. Euserliche und innerliche Sinnen.

O lidských ústech v češtině

Napadne vás něco, milí čtenáři, když se zeptám, co jsou to ústa? Jistěže ano, je to přece tak jednoduchá otázka! Troufám si říci, že první, co vás napadne, bude pravděpodobně to, že ústa jsou nástrojem mluvení. A také jedení. A že moje jednoduchá otázka není až tak moc jednoduchá, budu-li po vás chtít důkladnou odpověď. Žijeme totiž ve světě, který se zdánlivě skládá z jednoduchých a přehledných skutečností: toto jsem já, toto je moje ruka, hlava, nos, toto je můj dům, tady jsi ty, tamhle květina... Nebojte se, nebudu vás jako ve škole přesvědčovat o tom, že všechno je mnohem složitější a že vy toho spoustu prostě nevíte. Nebudu objevovat, nýbrž poslouchat, neboť věřím, že já a svět

kolem mě mluvíme stejným jazykem. Zkuste to se mnou a třeba zjistíte, že žít ve složitém světě je přece tak krásné a... docela jednoduché.

Svět, jak všichni dobře víme, je obrovský. Téma tohoto článku zúžím jen na jednu jedinou jeho součást – nás samotné. Ještě přesněji řečeno, podívám se, co nám svět říká o ústech prostřednictvím nám všem společného jazyka – češtiny. Jako zdroj informací budu používat především frazeologické jednotky a výsledky svého výzkumu současného psaného jazyka, jehož vzorky mi laskavě poskytla kolegyně z Českého národního korpusu.

Abychom měli jistotu, že mluvíme o stejných věcech, připomeňme si jen, že pro označení lidských úst disponuje čeština obdivuhodně velkým množstvím pojmenování. K nejfrekventovanějším výrazům patří *ústa* (SSČ: spis. neutr.), *pusa* (SSČ: spis. hovor.) a *huba* (SSČ: ob. zprav. zhrub.). Dále se můžeme setkat s celou řadou zpravidla pejorativních pojmenování, jež se (jako *huba*) primárně vztahují ke zvířecímu světu: *rypák*, *zobák*, *dršťka*, *tlama*.

Půjdeme-li takříkajíc hned k věci, musíme se především shodnout na tom, že ústa jsou otvorem v lidském obličeji, orgánem, jehož základní funkcí je přijímání potravy a produkování řeči. Toto je zcela banální a všem jasná věc. Ale pozor, pojďme dál: plnění těchto dvou funkcí má v jazyce široký sémantický dosah, díky němuž proniká obraz úst také do jiných rovin vnímání, než je tato, řekněme základní, tělesná rovina. Podívejme se na to detailněji: mluvení je prototypickou funkcí lidských úst. Tomu nasvědčuje největší počet frazeologických jednotek vztahujících se právě k této činnosti a také fakt, že v praktické jazykové komunikaci se ústa vyskytují nejčastěji jako orgán mluvení. Pohyby ústního otvoru umožňují (spolu s dalšími mluvidly) verbální komunikaci mezi lidmi, přičemž obraz zavřených úst (*pevně semknutá ústa*) znamená nejen neplnění zmíněné funkce, tzn. mlčení, nýbrž může být také výrazem nechuti či neschopnosti komunikovat nebo znamením tajemství, jež mluvčí uchovává ve svých ústech (*mít zamrzlou hubu*, *držet zobák*, *dát si ústa na zámek*). Obraz polootevřených úst je příznakem nekvalitního mluveného projevu, jenž vzniká vinou negativního postoje mluvčího vůči adresátovi (*pozdravit na půl huby*). Otevřená ústa naopak naznačují intenzitu realizace promluvy jakéhokoliv charakteru (*otevřít si na někoho ústa*, *nezavřít pusu celý den*, *mít hubu dobře proříznutou*).

V souvislosti s mluvením vyvolává obraz úst často i negativní asociace (zejména ve frazeologii), jež vznikají kvůli zápornému charakteru promluvy (lež, pomluva, nadávka). Středem pozornosti jsou mnohomluvná, dotěrná, drzá,

neodbytná ústa (*hubovat, být hubatý, mít plnou hubu řečí, mít hubu jako šlejfíř, mlít hubou jako pes ocasem*). Nejčastěji užívaným pojmenováním je v těchto případech výraz *huba* (*velká, nevypláchnutá, nevymáchaná, zahnilá, železná huba*). Mluvící ústa mohou však vyvolávat i příznivé konotace, a to obzvlášť tehdy, když slouží jako prostředek k šíření lidové slovesnosti a zpráv obecně (*z úst někoho, ústní podání, nést se od úst k ústům, říct někomu něco per hubam*). Zde stojí ústa v protikladu k písemné formě komunikace (*ústně* oproti *písemně*) a jsou neoficiálním, bezprostředním a obvykle rychlým, byť ne vždy důvěryhodným sdělovacím prostředkem.

Představová schémata, na jejichž základě jsou založena frazeologická i běžná vyjádření vztahující se k mluvení, jsou, jak vidíme, dvojího typu: *ÚSTA JSOU NÁDOBA* a *ÚSTA JSOU NÁSTROJ*. Ústa jako nádoba jsou místem, v němž vznikají a z něhož vycházejí, popř. v němž se uchovávají slova (*vzít slovo z úst, vyletět z úst, mít něčeho plnou hubu*). Instrumentálnost úst se leckdy odráží pomocí jejich přirovnání k nějakému skutečnému nářadí a také pomocí sloves, v jejichž kombinaci nabývají ústa významu nástroje (*mít hubu jako břitvu, huba mu jede jako kolovrátek, mlátit hubou, sekat pyskem*).

Z předchozího vidíme, že pro mluvení je charakteristický protiklad ZAVŘENÝCH A OTEVŘENÝCH, mlčících a mnohomluvných úst. V procesu přijímaní potravy stojí proti sobě PRÁZDNÁ A PLNÁ ústa. Základem je opět představové schéma *ÚSTA JSOU NÁDOBA*. Obraz zaplněných úst má přitom obvykle pozitivní význam (snad s výjimkou *jíst plnou hubou / plnými ústy*). Souvisí totiž s vyhověním jedné z hlavních tělesných potřeb – jídlu, popř. pití, a může symbolizovat hojnost a blahobyt (*jíst plnými ústy*). Prázdná ústa jsou naopak hladová, žíznivá a mohou být znamením úzkostných stavů, též bídy a neuspokojení (*mít sucho v ústech, nemít co do huby, utrhovat si něco od huby*).

Za povšimnutí bezpochyby stojí i to, že v souvislosti s oběma zmíněnými funkcemi dochází v jazyku k synekdochickým posunům ústa → celé tělo, celý člověk. Orgán mluvení a jedení může zastupovat obraz celého člověka. Jde přitom o aktualizaci určité vlastnosti s důrazem na orgán, k němuž se tato vlastnost vztahuje (*mlsná huba, velká huba, drška plechová*).

A teď, milí čtenáři, přicházíme postupně k té nejzajímavější a nejkrásnější věci, neboť ústa nejsou zdaleka pouze orgánem sloužícím k provozování verbální komunikace a ke konzumaci potravy. Nejsou dokonce ani jen tím vším, co jsme již vyjmenovali výše. Pleskněte si na čelo a vzpomeňte si, že ústy také prochází náš dech (*nadechovat ústy, kouřit se od úst*). Ústa jsou velmi důležitá

též pro popis vnějškové podoby člověka (*nápadně velká, ošklivá, modrá, krásná, namalovaná*), přičemž leckdy se setkáme s případy, že skrze charakteristiku úst dochází k popisu obličeje, či dokonce celého těla (*nateklá, zarostlá pusa, mít pusu jako melounek, černá huba*). A toto není zdaleka vše. Přívlastky charakterizující ústa se mohou vztahovat nejen ke vzhledu, nýbrž také k jiným charakteristikám člověka: k jeho náladě (*smutná ústa*), ke způsobu mluvení či chování (*hříšná ústa*), k jeho názorům (*komunistická ústa*).

Vraťme se ještě jednou ke zmíněné synekdoše ústa → tělo, člověk. Tento vztah najdeme též při vyjádření tělesného poranění a fyzické bolesti. *Rozbít hubu, dát přes tlamu* znamená zasáhnout nejen ústa, nýbrž často také celý obličej, hlavu, popř. tělo obecně. Zde se pro pojmenování úst užívají většinou výrazy vztahující se ke zvířecí oblasti (konotace nelidského jednání, princip síly jako rozhodujícího faktoru).

Významnou roli hrají ústa při vnímání (zejména ženské) sexuální přitažlivosti (*voňavá, vlhká, teplá, měkká* – nejčastěji – *pusa*), přičemž se velmi často v tomto kontextu vyskytují (jako i při popisu zevnějšku vůbec) spolu s dalšími orgány či částmi těla (*oči, vlasy, ňadra, nohy*). Důležitá je zde i jejich červená barva, jež mnohdy konotuje cit a vášeň (*červená, lososová pusa*).

Prostřednictvím úst dochází k bezprostřednímu tělesnému kontaktu mezi milenci, matkou a dítětem, neboť ústy se lidé líbají (*pusa*, řid. *hubička* znamená též polibek, z toho *pusinkovati*, řid. *hubičkovati*).

Bezprostřední blízkost vůči tělu vyjadřují ústa také v souvislosti s lokalizací něčeho (*mít něco u huby*), přičemž bezprostřednost nemusí být vždy myšlena pouze ve fyzickém smyslu slova (*držet někoho u huby*).

Ústa slouží dále také jako prostředek pro vyjádření psychických stavů neverbálním způsobem, neboť je s nimi spjata mimika. Ústa vyjadřují překvapení, zamyšlení, vztek, radost, rozpaky apod. (*stát s otevřenou pusou, sešpulit ústa, mít hubu od ucha k uchu*).

Na závěr bychom samozřejmě neměli opomenout ani to, že v souvislosti s ústy, a to často na základě tvarové podobnosti či symboliky (hranice dvou světů, přechod jednoho do druhého), vznikají v jazyku různé odvozeniny typu *ústí* (otvor nějakého předmětu; místo, kde řeka ústí, vlévá se do jiných vod), *ústit* (vlévat se, vtékat; směřovat, vést), *ústenka* (špička dýmky; součást protiplynového přístroje), *náhubek* (ochranný koš na hubu psovi), *hubička* (korýtko u nádoby) či *tlama* (součástka drtidla).

Je třeba podotknout, že spousta skutečností zmíněných v tomto článku není spojena pouze s „českými ústy", leccos podobného najdeme též v angličtině, němčině, ruštině či litevštině.

Zajímavé? Pokud ano, tento článek svůj cíl splnil.

Egle Wehle

Použité slovníky

Bělič, J., Kamiš, A., Kučera, K. Malý staročeský slovník. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1979. 707 s.
Haller, J. Český slovník věcný a synonymický. 1. vyd. Sv. 2. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1974. 593 s.
Machek, V. Etymologický slovník jazyka českého. Fotoreprint 3. vyd. z r. 1971. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. 866 s.
Lietuvių kalbos žodynas. 2. vyd. Sv. 1. Vilnius: Minties leidykla, 1968. 1229 s.
Lietuvių kalbos žodynas. 1. vyd. Sv. 7. Vilnius: Minties leidykla,1966. 1040 s.
Paulauskas, J. Lietuvių kalbos frazeologijos žodynas. 1. vyd. Kaunas: Šviesa, 1977. 318 s.
Příruční slovník jazyka českého. 1. vyd. Praha: Státní nakladatelství, 1935–1957.
Slovník české frazeologie a idiomatiky. 1. vyd. Praha: Academia, 1983–1994.
Slovník česko-německý Josefa Jungmanna. 1. vyd. Praha, 1835–1838.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. 2. vyd. Praha: Academia, 1998. 647 s.
Slovník spisovného jazyka českého. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1960–1971.

O hrubiánech a jemnůstkách

Jestliže chceme pro popis určitého fragmentu jazykového obrazu světa využít teorii konceptuální metafory (viz kapitola Metafory v myšlení a jazyce), můžeme postupovat přinejmenším dvěma směry: vyjít od jazykových metafor vybrané cílové oblasti a zjišťovat jejich oblasti zdrojové, nebo vyjít od vybrané zdrojové oblasti a postupovat k oblastem cílovým. Příkladem prvního postupu jsou například jazyková vyjádření, která spoluvytvářejí pojem hněv (viz zde článek L. Bednaříkové), pro tento příspěvek jsme zvolili postup druhý: zaměříme se na zdrojovou oblast jednoho z lidských smyslů v češtině.

Smysly jako zdrojovou oblast jsme nezvolili náhodou, současná filosofie na straně jedné a teorie konceptuální metafory na straně druhé ukázaly, že tělesná

zkušenost člověka je hluboko uloženým základem myšlení o jevech netělesných, jinými slovy, naše myšlení je zakotveno ve zkušenostech, které vnímáme právě svými smysly (přesněji: svými smyslovými orgány). Proto je smysly motivováno tolik pojmenování jevů nefyzických, zejména mentálních a společenských.

Lidské smyslové vnímání je velmi častou zdrojovou oblastí metafor, které se vztahují k poznání a poznávání. Konceptualizaci mentálních jevů prostřednictvím smyslových výrazů u polských mluvčích detailně prozkoumala A. Pajdzińska (1996). S využitím jejích poznatků alespoň rámcově ukážeme, jak se ve vybraných pojmenováních českých uplatňuje jako zdrojová oblast příslušných metafor hmat; protože jazykový materiál je velmi rozsáhlý, představíme v tomto příspěvku jen jeho malou část.

Za nejjistější smysl, spolehlivě umožňující poznání, se tradičně považuje zrak (srov. zejména velmi produktivní metaforu „vidět znamená vědět", např. *na vlastní oči jsem to viděla*). Hmat mu však úspěšně konkuruje; je potvrzením naší zkušenosti, přesvědčivým argumentem, že něco opravdu známe. Hmat je také potvrzením toho, že nějaká věc je skutečná, že není představou ani přeludem. Opravdu dotknout se můžeme jen toho, co zaujímá nějaký prostor, má nějakou váhu: jen to je hmatatelné. Hmatem si můžeme existenci dané věci ověřit, argumentujeme *můžu si na to sáhnout, vždyť jsem to měla v ruce, v těchhle rukách jsem to držela.*

Vědecká definice uvádí, že hmat slouží k vnímání počitků kožních a pohybových. Má tedy širší význam než vnímání dotyku, chladu, tepla, vlhka, bolesti. Někdy se přímo mluví o kinestetickém systému, který zahrnuje i smysl, který člověku poskytuje informace o pohybu jeho těla v prostoru, směru a rychlosti pohybu těla, o poloze celého těla (zejména jeho rovnováze) i poloze jednotlivých orgánů.

Hmat má řadu aspektů: můžeme něco nahmatat, dotknout se toho, osahat to, uchopit, držet a zase pustit, hmatem také zjistíme, jaký je povrch předmětu (hladký, drsný, suchý, vlhký, mokrý, lepkavý, slizký), jaká je jeho teplota (horký, teplý, vlahý, studený, ledový); jestliže něco uchopíme, poznáme, jestli je to tvrdé, měkké, pevné, sypké, tuhé atd. Také některé děje jsou dotykem vyvolány nebo jinak s dotykem spjaty: jde o typy pohybu způsobeného primárně rukama člověka, např. tlačit, tisknout, mačkat, třít, dřít, škrábat, šimrat, cpát, štípat, drásat, drtit, hníst a mnoho dalších.

Ve zdrojové oblasti hmatu jsme vyčlenili 5 výraznějších dílčích domén:
(1) překlenutí vzdálenosti vycházející z opozice daleko – blízko

(2) orgány hmatu, zejména ruka
(3) vlastní dotýkání
(4) vlastnosti toho, čeho se dotýkáme
(5) děje způsobené dotykem

Uvedené dílčí domény nezahrnují všechna vyjádření hmatem motivovaná. Není třeba ani uvádět, že hranice mezi nimi nejsou ostré, ale prostupné, popř. konkrétní jazyková vyjádření propojují zdrojovou oblast hmatu se zdrojovými oblastmi jinými. Analýza materiálu též ukázala, že k tomu, abychom vyjádřili význam slov a frazémů motivovaných hmatem, velmi často užíváme jiných slov, která jsou opět právě hmatem motivována; s tímto jevem se setkáváme i ve slovnících (zejména v SSČ a SSJČ), někdy ani čeština jinou možnost nenabízí.

V tomto příspěvku představíme část materiálu ze 4. dílčí domény. Jestliže se něčeho dotýkáme, cítíme, jaký je povrch této věci: *hladký*, *drsný*, *hrubý*, *jemný*, *pevný*, *suchý*, *mokrý*, *slizký*, *lepkavý*, *studený*, *teplý* atd. Mnohá z těchto adjektiv motivují i pojmenování nefyzických jevů. Zdrojovou oblastí jsou vlastnosti povrchu ohmatávaného předmětu, cílovou oblastí jsou především vlastnosti člověka, který je tak charakterizován, popř. vlastnosti některých společenských jevů, okrajově i další významy.

V primárních významech stojí proti sobě adjektiva *tvrdý – měkký*, *drsný – hladký*, *hrubý – jemný*. Tyto protiklady jsou do značné míry zachovány i v přenesených významech, v charakteristice osob, ale ne zcela symetricky. Spíše můžeme říci, že v přenesených významech (ve vyjádření lidských vlastností) na jedné straně stojí skupina adjektiv *drsný*, *hrubý*, *tvrdý*, *pevný*, snad i *tuhý*, na druhé *jemný*, *měkký*, *hladký*, *křehký*. I ve slovnících se význam parafrázuje zpravidla pomocí jiného adjektiva dané skupiny. Zhruba řečeno, adjektiva první skupiny vyjadřují v primárním významu i ve většině přenesených odolnost vůči různým tlakům, adjektiva skupiny druhé nedostatek odolnosti.

Např. *tvrdý člověk* je pevný, neústupný, prosazuje svoji vůli, říkáme: má *tvrdou hlavu* (je *tvrdohlavý*), *tvrdošíjně* klade odpor (má „tvrdou šíji"), někdo *se zatvrdí* a je pak *zatvrzelý*. Protikladem *tvrdého muže*, *tvrdého protivníka*, *tvrďáka* je člověk *změkčilý*, *měkkota*, *měkkýš*. (Odolávat lze i působení „pozitivnímu", např. *je tvrdý na jazyky* nebo dokonce *natvrdlý* ve významu „málo chápavý".) Tvrdý člověk tlaku (nátlaku) nejen odolává, ale sám ho může i vyvíjet, např. *vládnout tvrdou rukou*, *jít tvrdě za svým*, *tvrdě potlačit odpor*, uplatňovat *tvrdou hru*. I v jednání je možné *přitvrdit* nebo naopak *změknout*, nověji dokonce *vyměknout*. *Tvrdé* (nebo také *drsné*) mohou být ovšem

i *podmínky* vytvořené člověkem nebo přírodou. Tvrdý člověk odolává i citovým tlakům a může být až necitelný; v takovém případě říkáme, že má *tvrdé* či *okoralé srdce* (tj. s „tvrdým" povrchem), *má srdce z kamene* (celé „tvrdé").

Naproti tomu *měkký člověk* je citlivý, povolný, tlakům ustupuje, dá se snadno *obměkčit*, *podvolí se*, *přivolí/svolí k něčemu*, *uvolí se* něco udělat. Právě tato slovesa, etymologicky spjatá se slovem *vůle*, svědčí o tom, že pokud jde o lidské vlastnosti, je cílovou oblastí opozice *tvrdý – měkký* především míra prosazování vlastní vůle a míra odolávání vůli jiného člověka. (V této souvislosti je zajímavé, že povolný a mírný člověk je v češtině – s ohledem na biblickou tradici – *jako beránek*, zatímco jeho opak, člověk neústupný, tvrdohlavý je *jako beran*.)

Rys pevnosti, odolnosti (a také spolehlivosti) přecházející až v jistotu se projevuje i v dalších významech adjektiva *tvrdý* a jeho derivátů: *tvrdá měna* („spolehlivá, jistá"), dále *tvrdit něco* („s jistotou to prohlašovat"), *tvrzení* není pouze výpověď nebo výrok, ale výpověď podložená argumenty, která odolává námitkám, *utvrdit se/někoho v něčem* je „upevnit přesvědčení, učinit ho odolným", podobně pociťujeme rys jistoty i ve slovech *potvrdit*, *stvrdit* a dokonce i *potvrzení* a *stvrzenka*.

Další dvě dvojice adjektiv nejsou v tak vyhraněném významovém vztahu jako *tvrdý – měkký*. *Jemný*, v primárním významu „na dotyk hebce měkký", má i význam přenesený – „citlivý, mírný", např. *jemná dívka*, *jemné upozornění*; a dále *příjemný* (souvislost s hmatem uvádí etymologie: příjemné je to, co můžeme dobře brát do ruky). Protikladem adjektiva *jemný* je v přeneseném významu *hrubý* („necitlivý, nezdvořilý"), srov. např. *hrubec*, *hrubián*, *obhroublý člověk*; projevem vlastností člověka je i *hrubé chování*, *hrubá nadávka* či *obhroublý vtip*. Srov. i přísloví *na hrubý pytel hrubá záplata*. *Hrubý* je však i v dnešní češtině také vyjádřením „velké míry", a to zpravidla negativního jevu, např. *hrubě se prohřešil*, *to se mi hrubě nelíbí*, *hrubá nedbalost* i školní *hrubá chyba*. Ve starší češtině se význam slova *hrubý* neomezoval na negativní jevy (*hrubá mše*, místní jména *Hrubá Skála* apod.), pokud jde o vlastnosti osob, převažoval význam „vysoký, statný, velký". Odtud i v současnosti *hrubý* je také člověk, který nedbá na maličkosti, na *jemnůstky* ve významu „detaily". Vztah k detailům je důležitý i v dalším z přenesených významů adjektiva *hrubý* – „celkový, povšechný, bez podrobností", např. *hrubý odhad*, *hrubý příjem*, *zhruba řečeno*, *zhruba jsme se dohodli* a naopak *jemná analýza*, *jemné rozlišení*.

V přeneseném významu má adjektivum *jemný* pro vyjádření lidských vlastností ještě další opozitum: *drsný*, např. *drsný muž*, *drsňák*, dnes dokonce

i *drsňačka*. Konotace nejsou jen negativní, *drsný* evokuje nejen člověka nepříliš zdvořilého až necitlivého, který pomíjí detaily, ale také přímočarost, nezáludnost, okázalou upřímnost v chování. Opozitem adjektiva *drsný* je v primárním významu nejen *jemný*, ale také *hladký*. Ve vyjádření vlastností osob protikladem *drsného muže* však není **muž hladký*, ale spíše *uhlazený*. Tento derivát adjektiva *hladký* má i neutrální konotace: uhlazený člověk je úpravný, zdvořilý, někdy snad až příliš. Ve srovnání s tím jestliže je někdo vnímán jako *hladký*, pak tomu především rozumíme tak, že všude *proklouzne*, dokonce že je úlisný, neupřímně zdvořilý; *hladký* se tu významově blíží adjektivu *slizký* a substantivu *slizoun* s konotacemi jednoznačně negativními. Domnívám se, že právě hladkostí jsou motivována i pejorativní obrazná pojmenování osob *had* a *zmije*: jejich charakteristickými rysy jsou neupřímnost až zrádnost.

Hladkost jako vlastnost může být připisována i neživé substanci, např. *návrh hladce prošel*, *jednání mělo hladký průběh*; i tady pociťujeme (již vzdálenější) motivaci hmatem: jestliže návrh hladce projde, znamená to, že mu nikdo neklade překážky (nikdo nezpůsobuje, aby cesta byla „drsná"), podobně *uhladit/urovnat/zametat někomu cestičku*; motivace hmatem se tady (i leckde jinde) prolíná s metaforou pohybu po cestě. V těchto spojeních je hladkost vlastností žádoucí.

Odolnost proti tlakům vyjadřují i adjektiva *pevný* a *tuhý*. Adjektivum *pevný* v přenesených významech, zejména v pojmenováních lidských vlastností nebo jevů spojených s člověkem vyjadřuje i stabilitu, trvalost, spolehlivost, např. *pevné zdraví*, *pevné zásady*, *pevný charakter*, *pevný ve víře*, *pevně přesvědčený*, *pevné přátelství*, *upevnit vztahy* (vedle *utužit vztahy*) atd.

Opozit adjektiva *pevný* je několik: pro vyjádření vztahů mezi lidmi nebo společenstvími užíváme zpravidla adjektivum *volný* a jeho deriváty, např. *volný svazek*, *rozvolnit vztahy* a snad i *uvolněné mravy*, pro osoby nebo okolnosti, které na tlak reagují přizpůsobením, má čeština nejen v základních, ale také přenesených významech adjektiva *pružný* a *ohebný* ve významu „(příliš) přizpůsobivý", např. *pružně reaguje na změny*, *má pružné zásady*, *má ohebnou páteř*. Ve srovnání s tím člověk *křehký* se tlakům nepřizpůsobuje (nemůže, nechce, nebo to neumí); v základním i přeneseném významu *křehký* znamená „neodolný vůči tlakům, takový, který se snadno poškodí", např. *křehké dítě* je snadno zranitelné, potřebuje *jemné* zacházení, podobně *křehká dívka* a dále *křehké zdraví*, *křehké vztahy*, *křehká demokracie*.

Pokud řekneme o člověku, že je *tuhý* nebo *ztuhnul*, potom se tím zpravidla vyjadřuje okamžitý psychický stav, nepříjemné překvapení, leknutí, strach, nikoli

trvalá vlastnost (*ztuhnul mu úsměv na rtech, ztuhla mu krev v žilách*). Evokuje to spíše nedostatek pohybu stejně jako *jednání jde jen ztuha dopředu*. Trvalou vlastnost člověka vyjadřuje spíše adjektivum *kožený* (člověk, který nedává příliš najevo své city). Tuhost máme spojenu i s pevným skupenstvím vody: to se přenáší do vyjádření mezilidských vztahů (říkáme, že někdo *roztál* nebo naopak *přituhlo*) a dále vztahů mezi státy nebo společenstvími (*doba tání*); tato obrazná pojmenování jsou samozřejmě motivována i další vlastností zjistitelnou hmatem, teplotou. Ale to už je jiné téma.

Iva Nebeská

Literatura

HALLER, J. *Český slovník věcný a synonymický*. Praha: SPN, 1977.
JOHNSON, M. *The body in the mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
LAKOFF, G. *Women, fire and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Methaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press, 1980. Český překlad: *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.
PAJDZIŃSKA, A. Wyrażenia zmysłowe jako podstawa metafor językowych. *Etnolingwistyka* 8, 1996, s. 113–130.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Praha: Academia, 1994. (SSČ)
Slovník spisovného jazyka českého. Praha: Academia, 1960–1971. (SSJČ)
VAŇKOVÁ, I. a kol. *Co na srdci, to na jazyku. Kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum (v tisku).

Drsný rozhovor sémantický

Drsného znám – kromě nerovného, škrábavého povrchu – jenom chlapa, dále pak drsná slova, řeč a drsné chování (ve slovníku píšou „hrubé, neotesané"). Proto mě teď někdy zarazí příliv všeho drsného, co jsem si s tímto adjektivem nikdy nespojovala. Docela se divím, když tak poslouchám svoji téměř jedenáctiletou dceru a její vrstevníky – i ty starší, třeba studenty z fakulty. Dokonce už si toho všimla i reklama a hojně využívá všeho drsného ve svých sloganech.

- O čem vlastně říkáte, že je to drsný?

- No o všem! Všechno může bejt drsný.

- Jak všechno?

- No schválně řekni něco, o čem si myslíš, že to nemůže bejt drsný.

- Třeba židle.

- Tak si představ takovou židli, která je oranžová nebo červená, špičatá a s nějakým drsným nápisem!

- (Aha, knížákovská. Drsná...) Co brýle?

- No ty můžou bejt drsný každopádně! Hrozně moc se liší od normálních. A vypadají – no, drsně, hustě...

- Nerozumím. Vypadají dobře, hezky, nebo ne?

- No to je různý. Většinou jo. Hlavně z nich máš drsnej pocit... Tak třeba drsný oči: blejskají a působí strašidelně. Drsný vlasy jsou třeba obarvený načerveno, jsou podivně ostříhaný a hned si toho člověka všimneš, je nápadnej. Může se ti to líbit, nebo taky ne. Ale většinou jo.

- A co třeba drsná knížka nebo drsnej film, to taky byste řekli?

- No všechno, jasně. Když je to zvláštní, nečekaný, děsivý, napínavý... A taky třeba řekne Patrik: „Ty už to máš hotový? Já dělám teprve první příklad. Ty seš drsná!" Nebo kdyby někdo viděl třeba živýho Klause nebo s ním mluvil, tak by se řeklo: „Ty jsi s ním fakt mluvil? To je teda drsný!"

- (Aha, takže to je i obdiv k něčemu, co je neobvyklé...) A znamená to „drsný" někdy i něco, co se člověku nelíbí?

- No, když je to drsný, tak je to většinou dobrý, úžasný, ale když třeba zase řekneš „moc drsný", tak to už dobrý není, třeba ty horory jsou moc drsný...

Ano, čeho je moc, toho je příliš. Takže intenzita, síla prožitku, který je „drsným" podnětem vyvolán, může být leckdy i nežádoucí. V takzvané mluvě mládeže však většinou není nic dost silné. To vychází z jejího prožitku a hodnocení světa. Všechno má být co nejdrsnější.

My trochu starší si ten drsnej svět občas potřebujeme naopak zjemňovat.

iv

Co nám nevoní

(Poznámky k jazykovému obrazu čichu v češtině)

„Pro vjemy nejvyššího ze všech smyslů, tedy zraku, nemáme vůbec slov, jež by bezprostředně *a* specificky *hodnotila zrakový počitek jakožto libost nebo nelibost, zato však máme pro počitky čichové vypracovanou soustavu a paletu:* pach – zápach – puch – smrad – vůně. *Z nich zápach znamená ve starší mluvě také počitek libý, zápach růží např.; puch je slovo velmi expresivní hláskovou skupinou* pu– *[...]; slovo* smrad *je výbušné jako suchá třaskavina, slovo* vůně *je svým hláskovým skladem slovo požitkářské, smyslné.*" (Eisner 1992, s. 280–281)

Označování čichových vjemů je v současné češtině skutečně dosti výrazně rozděleno na dvě skupiny – označení jedné skupiny zároveň vyjadřují pozitivní hodnocení daného čichového vjemu, označení skupiny druhé hodnocení negativní. Vyjádřit se neutrálně, bez hodnotícího příznaku je velmi obtížné a v neterminologickém užití často téměř nemožné. Oblast označování negativně hodnocených čichových vjemů, „zápachů" je přitom bohatší – bohatší je také frazeologie, která se k nim vztahuje, a rovněž v případě významů přenesených jsou využívány častěji „zápachy" než „vůně". Proto se na oblast negativně hodnocených pachů soustředíme podrobněji.

Převahu oblasti negativně hodnocených pachů nad pachy příjemnými ukazují již např. obecná označení *vůně*, *pach*, *zápach*, *smrad*, *puch*, *odér*. Pro vnímatele příjemný čichový vjem označuje pouze *vůně*.[1] Zbývající výrazy označují vjemy hodnocené v různé míře negativně. Slovo *pach* je možné užít též neutrálně,[2] v konkrétních kontextech se však obvykle přiklání spíše k hodnocení negativnímu, např. ve větě *po pokoji se šířil pach* (něčeho) lze za „něčeho" dosadit spíše pachy nepříjemné, např. *cibule*, *potu* atp., než vůně příjemné (srov. např.* *po pokoji se šířil pach čerstvě upečené bábovky*).

Hodnocení, zda vnímaný pach je pokládán za příjemný, nebo nepříjemný, je obsaženo také ve vyjádřeních označujících vydávání pachu: *vonět*, *smrdět*, *páchnout*, *zapáchat*, *čpět*, *zavánět*, popř. *být cítit*, *smradlavý*, *smrdutý*, *voňavý* aj. Je zajímavé, že i v případě, kdy je označováno vydávání pachu (nikoli jeho vnímání), se v podstatě nelze vyjádřit neutrálně. Rovněž v tomto případě je oblast negativně hodnocených pachů bohatší.

Jazykové ztvárnění pozitivně i negativně hodnocených pachů se nejvíce blíží obrazu plynů, je založeno na tom, že pachy nejsou viditelné ani hmatatelné. Mohou se (jakoby samy) *šířit*, *rozlézat*, *táhnout*, z něčeho *vycházet* či *se linout*

nebo mohou *být* (něčím) *vydávány* či *šířeny*. Mohou se ale také přenášet z původce na jiné entity, srov. něco něčím (= pachem něčeho) *načichne*, např. *jeho oblečení načichlo plísní*. Pach může být též aktivní a do něčeho *proniknout*, obvykle se to týká pachů negativně hodnocených. Intenzita (opět obvykle negativně hodnocených) pachů se dá měřit podle jejich dosahu: *zapáchat na deset/sto honů*.

Nehmotný, nehmatatelný a neviditelný pach se ovšem může jakoby zhmotňovat, získávat hustotu. I tato vlastnost se týká především pachů negativně hodnocených – čím silnější a negativnější je zápach, tím bývá hmotnější. Dokladem na zhmotněný zápach jsou např. *v tom smradu může hůl státi* (Jungmann 1990, díl IV, s. 189), *byl tam smrad, že by se dal krájet*, popř. též *zápach ho praštil přes nos*. Příklady „zhmotnění" pozitivní vůně jsou naopak jen ojedinělé, např. v reklamách na parfémy či deodoranty, v nichž je vůně ztvárněna jako oblečení (*vůně, která tě oblékne*) či *ochranný štít*.

Slovní zásoba spojená s označováním čichových vjemů není v současné češtině příliš bohatá. Pro **negativně** hodnocené pachy jsou využívány výrazy z následujících oblastí:

a) výrazy přenesené z oblasti jiných smyslů: např. *sladký*, *těžký*, *ostrý zápach*;

b) označení podle původce nebo podle entity, jejímuž pachu se čichový vjem podobá: *kočičina*, *rybina*, *cigaretový*, *mrtvolný*, *sirný zápach*, *zápach potu*; pro označování (negativně i pozitivně hodnocených) pachů je typické, že místo výrazu pro určitý pach je často synekdochicky užito označení entity, která pach vydává, např. *zápach syrečků*, *cítím syrečky*, přičemž specializovaný výraz pro daný pach často vůbec neexistuje;

c) označení obsahující hodnocení (ne)libosti pachu pro příjemce, např. *nevábný*, *odporný zápach*;

d) označení podle intenzity a účinku, např. *omamný*, *výrazný*, *nevýrazný*, *silný*, *slabý zápach*.

Stejné okruhy se užívají i pro pachy hodnocené **pozitivně** (*sladká vůně – svěží vůně – ovocná vůně – libá vůně – nevýrazná vůně* atd.), při popisování vůní parfémů bývá ještě užíváno adjektiv jako *elegantní*, *módní*, *klasický*, *romantický*, která v podstatě popisují „image" uživatele parfému.

Negativně hodnocený pach se často pojí s rozkladem, hnilobou, smrtí, špínou, popř. mokrem[3] a uzavřeností, nevětraností prostor.[4] Frazémy a idiomy, které se týkají negativně hodnocených pachů, využívají následující okruhy:

a) peklo: *smrdět jako čert, ďábel*;

b) předměty související s vyměšováním a odpady: *smrdět jako hajzl, kanál*;

c) některá zvířata: *smrdět jako kozel/cap, tchoř*; též některé předměty se zvířaty související: *smrdět jako psí kšíry*;

d) mrtvoly, resp. s nimi související osoby a předměty: *smrdět jako ras, rasův pytel*;

e) některé (obvykle uzavřené, nevětrané) prostory: *smradu/smrad jako v tanku/hradu*, popř. *v Cařihradu*; též *smrádek, ale teplíčko* se vztahuje obvykle k uzavřeným místnostem (srov. teplo jako prvek vyvažující nevýhody zápachu též v *ještě nikdo se neusmrděl, ale hodně lidí už zmrzlo*).

Vymezení okruhu jevů, s nimiž se asociují negativně hodnocené pachy, je snazší než vymezení okruhu jevů asociovaných s pachy hodnocenými pozitivně. Pozitivní konotace bývají spojeny se svěžestí, čistotou, vůní květin a s řadou spíše individuálně oblíbených entit. Navíc v některých případech, kdy je užito slova *vonět* či *vůně*, nejde o pozitivně hodnocené pachy, srov. např. *vůně, jako když někdo stůně*, popř. *vonět jako v apatyce* či *nelibá vůně* (avšak např. *libý zápach* či *tady to příjemně smrdí* rozhodně neoznačují pachy příjemné).

Zajímavou oblastí je obraz negativně hodnoceného pachu vztahujícího se k člověku a lidskému tělu. V současnosti je poněkud citlivým tématem a představuje určité tabu. Např. v reklamách na parfémy a deodoranty se neuvádí *ochrání vás, abyste nepáchli*, ale jen *ochrání vás*. Od označení pro negativně hodnocené pachy jsou odvozeny také některé nadávky, např. *smrad* či *smraďoch*. J. Rejzek v Českém etymologickém slovníku naznačuje též možnou souvislost slov *pachatel* a *páchnout*: „Psl. *pachati snad znamenalo původně ‚konat těžkou práci', původ by mohl být onom. od citosl. základu *pach– ‚těžce oddychovat' (HK). V tomto případě je asi etymologicky totožné s páchnout." (Rejzek 2001, s. 440)

Ne vše, o čem říkáme, že nám „nevoní", však opravdu vydává pach vnímatelný naším nosem. Např. v různých variacích frazému „něco někomu nevoní" (*práce mu nevoní, řemeslo mu nevoní, na venkově jí to nevoní* aj.) vyjadřujícím, že něco se někomu nelíbí, že k tomu má daná osoba negativní vztah, je ono „něco" (např. práce) ztvárněno, jako kdyby vydávalo čichem vnímatelný zápach, který danou osobu odpuzuje, vyvolává v ní negativní postoje. Negativní hodnocení vydávaného pachu se přitom rozšiřuje v negativní hodnocení jeho původce. Oblast jevů, které mohou v tomto případě někomu „nevonět", je dosti zřetelně vymezena – jde obvykle o něco, o čem se všeobecně soudí, že by k tomu měl mít člověk kladný vztah, něco, co se „sluší" dělat, či

něco, co je mluvčím hodnoceno kladně. Proto vyjádření jako např. *krádež mu nevoní* by muselo být proneseno ve specifickém kontextu, např. spolku zlodějů.

Se „symbolickým" zápachem se setkáme také v případech jako *to smrdí kriminálem*, *to páchne čertovinou*, *to (pěst) smrdí krchovem*, *zapáchá to nepoctivostí* (PSJČ uvádí ještě např. *s tebou to smrdí* ve významu „s tebou je to zlé, špatné" (PSJČ V, s. 445)), tj. „něco smrdí/páchne/zapáchá něčím". V těchto případech jde o tušení, předtuchu něčeho, co se blíží, co je s určitou situací spojeno, co bude určitým činem způsobeno či co je přítomno, ale není viditelné či hmatatelné – jako by se z těchto blížících se či nehmatatelných a neviditelných jevů šířil pach, který cítíme (a to i tehdy, když jeho původce ještě nevidíme – ani u „reálných" pachů nemusíme jejich původce vidět). Ve všech případech je opět přítomno negativní hodnocení tušeného – jde o něco, co si obvykle nepřejeme, proto v běžných kontextech nelze užít obraty jako *to páchne/voní rájem*, *poctivostí*, *pochvalou* atp.

V obou výše uvedených typech („něco někomu nevoní" i „něco smrdí/páchne/zapáchá něčím") je zachováno negativní hodnocení spojené s vnímáním zápachu. V jiných případech se však negativní hodnocení vydávaného pachu při užití sloves *páchnout* či *smrdět* může oslabovat. Např. v *celý týden tam nepáchl*, *ani noha sem nepáchla* pach synekdochicky zastupuje celého člověka.[5] V obou případech je vyjádřena skutečnost, že někdo někde nebyl přítomen. Je ztvárněna tak, že neměl příležitost na tomto místě vydávat či zanechat svůj pach, avšak negativní hodnocení spojené se slovesem páchnout je silně oslabeno (je-li vůbec přítomno, bude se vztahovat nejspíše k hodnocení faktu, že někdo někde nebyl přítomen). Naopak v případě *pořád tady smrdí*, který je rovněž založen na představě toho, že je-li někdo přítomen, vydává či zanechává v daném prostoru pach, je negativní hodnocení asociované se slovesem smrdět zachováno – konstatování o přítomnosti osoby je kombinováno ještě s negativním hodnocením této skutečnosti.

Zvláštním případem je rovněž frazém *smrdět penězi/grošem* s významem „nemít peníze", u nějž bychom možná spíše očekávali význam „má (popř. i měl?) peníze, proto jimi načichl a nyní vydává jejich pach", pravděpodobně spojený ještě s negativním hodnocením. Toto očekávání by vycházelo z předpokladu, že pach, který cítíme, musí mít svého původce, který je (nebo byl) přítomen. V případě *smrdí penězi* je toto schéma narušeno, zůstalo z něj však negativní hodnocení spojené se slovesem *smrdět*.

Jazykový obraz negativně hodnocených pachů je jen částí jazykového obrazu čichu v češtině. Přestože čich nebývá pokládán za smysl důležitý, nezbytný pro

život, biologické, lékařské a psychologické vědy mu postupně přiznávají značnou důležitost (srov. např. Atkinsonová a kol. 1995; Cowart – Rawson 2001) – a ani jeho český jazykový obraz není nezajímavý: Můžeme (mj.) pozorovat jeho spojitost s obecněji pojatým vnímáním (čitím, cítěním, smyslem), zkoumat jeho postavení v rámci jazykového obrazu lidských smyslů, analyzovat významy přenesené či se třeba zabývat obrazem nosu. Zaujmou též shody a rozdíly mezi jazykovým obrazem čichu a jeho obrazem vytvořeným medicínou či psychologií. Např. skutečnost, že jazyková označení čichových vjemů si s sebou často nesou i hodnocení, dobře koresponduje s poznatkem, že čichové vjemy mají „silný emoční přízvuk" (Nakonečný 1995, s. 255). Zajímavý je také např. rozpor mezi tím, že nemáme bohatý slovník názvů pro různé čichové vjemy, ale jsme prý schopni rozlišit 10 000–40 000 různých pachů (Atkinsonová a kol. 1995, s. 164, s odkazem na další práce).

Lucie Saicová Římalová

Poznámky

[1] Spíše kladné hodnocení je zřejmě asociováno též s označeními cizího původu *aroma, parfém, parfemace.*
[2] Neutrálně je označení *pach* užíváno dále v této práci, případná libost či nelibost pachu je specifikována přívlastky.
[3] Suché však nemá pozitivní vůni, ale je spíše bez jakéhokoli pachu.
[4] V těchto případech je však někdy nežádoucí zápach vyvážen žádoucím teplem, viz dále.
[5] Ve druhém případě je osoba synekdochicky zastoupena ještě nohou.

Slovníky

Bečka, J. V. *Slovník synonym a frazeologismů.* Praha 1979.
Čermák, F., Hronek, J. a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné I, II.* Praha 1999.
Čermák, F., Hronek, J. a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné.* Praha 1988.
Čermák, F., Hronek, J. a kol. *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání.* Praha 1983.
Filipec, J. a kol. *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost.* Praha 2000.
Haller, J. a kol. *Český slovník věcný a synonymický I, II, III.* Praha 1969, 1974, 1977.
Jungmann, J. *Slovník česko–německý. Sv. I–V.* Praha 1989–1990.
Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého.* Praha 1957.
Mrhačová, E. *Názvy lidského těla v české frazeologii a idiomatice (Tematický frazeologický slovník II).* Ostrava 2000.
Pala, K., Všianský, J. *Slovník českých synonym.* Praha 1994.
Příruční slovník jazyka českého. Sv. I, III–VII. Praha 1935–1955. [PSJČ]
Rejzek, J. *Český etymologický slovník.* Voznice 2001.

Literatura

Atkinsonová, R. L., Atkinson, R. C., Smith, E. E., Bem, D. J. *Psychologie.* Praha 1995.
Cowart, J. B., Rawson, N. E. Olfaction. In: Goldstein, E. B. *Blackwell Handbook of Perception.*

Malden, Mass. – Oxford 2001, s. 567–600.
Eisner, P. *Chrám i tvrz.* Praha 1992.
Grzegorczykowa, R. Określenia percepcji węchowej w języku polskim. (v tisku)
Nakonečný, M. *Lexikon psychologie.* Praha 1995.
Pajdzińska, A. Wyrażenia zmysłowe jako podstawa metafor językowych. *Etnolingwistyka 8.* Lublin 1996, s. 113–130.

Kulaťoučké jablíčko

(Smysly, tělo – a mateřský jazyk)

Korelátem slova v mateřštině není pojem, ale prožitek.

(Zdeněk Neubauer, Chvála mateřštiny – lingvistický exkurs)

„...Čeština je krásná řeč. Ona má obrovskou plejádu slov pro obyčejný věci. Třeba kulaťoučké jablíčko... To neřeknete jinou řečí. Angličan musí říct a little round apple, malé kulaté jablko... Tomu přece chybí barva i vůně."
Poškrábal se ve vousech. „Když víte, kde se dá říci kulaťoučké a kde se říci nesmí, můžete s tím jazykem nakládat, jako by to byly housle. (...) Je to váš rodný jazyk, a proto ho neslyšíte jen ušima jako jiné řeči, které jste se naučil. Slyšíte ho taky žaludkem, který se vám sevře, taky srdcem, které se rozbuší, nebo zádama, kde vám přejede mráz."
„To je pravda," řekl jsem. „Jenom rodný jazyk se dá vnímat celým tělem."

(Jiří Janoušek, Rozhovory s Janem Werichem)

Hudba, barva, vůně, chuť mateřského jazyka: tato metaforická spojení, vycházející z oblasti smyslových prožitků, můžeme číst dosti často, hlavně v básnických a vůbec uměleckých reflexích, ale i jinde, zejména v oslavných projevech o mateřštině. V Janouškově rozhovoru s Janem Werichem se však mluví ještě o mnohem konkrétnějším sepětí řeči se smysly a s tělesným prožíváním. Rodný jazyk vnímáme celým tělem, to je vyústěním. Troufáme si říci, že to není jen obrazné vyjádření.

Připomeňme jednu ze základních premis kognitivní lingvistiky: že význam je tělesně ukotven – a vůbec že naše myšlení, mluvení a rozumění je dáno zkušeností subjektivně prožívaného těla, přítomností „body in the mind", tělesnými schématy, strukturami a mapami uloženými v mysli.

K „tělesnému" prožívání mateřského jazyka bychom ovšem mohli uvést ještě výmluvnější příklady. Ten následující má možná lehce tabuový charakter – zavede nás do oblasti tzv. sprostých slov (ale vlastně pozor, nejen slov!).

Parafrázujeme zde ovšem text váženého muže, filosofa Z. Neubauera. Ten píše: *„scheissen", „chier" nebo „to shit" zde mohu klidně bez zábran napsat:*

já pouze ***vím****, že se to nemá (maminka, jejíž mateřštinou byla němčina, bývala však mou bezostyšnou necitlivostí viditelně, fyzicky šokována!). V češtině se zde však cosi brání, cosi, co je víc než znalost pravidel slušnosti, něco, co spíše než s tabuismem slov souvisí se zábranou udělat to skutečně...* Ano: vyřčené slovo je tu tak silné a konkrétní jako sama skutečnost – a to je v tomto případě opravdu silné!

Neubauer také uvažuje o tom, jak vnímal Tolkienovu trilogii, když ji četl nejprve česky a pak v anglickém originále: českou podobou se mu *svět Středozemí živě otevřel*, text apeloval na jeho vzpomínky a představivost. V angličtině to bylo jiné: *i když jsem zpravidla rozuměl slovům a větám a věděl, co znamenají a co míní, jejich smysl neotvíral thesaurus mých vzpomínek – nabízel pouze jejich adresy, a proto neoživoval tolik fantazii jako český překlad.*

Pojem – prožitek, rozlišuje Neubauer (viz výše). Dodejme: Oproti **pojmu**, např. odbornému (který zakládá vztah denotace), je **prožitek** spjat ne(jen) s racionalitou a intelektem – s levou hemisférou, chceme-li –, prožitek zasahuje pravou hemisféru a vlastně celou naši bytost: účastní se ho emoce, smysly, a vůbec celé tělo.

Mateřština také evokuje (často velmi konkrétně) vzpomínky (odvíjené od těch smyslových a tělových), je vázána na to, čemu se někdy říká „tělová paměť". Díky některým slovům či jejich konfiguracím se můžeme rozjařit, rozněžnit, rozplakat. Ale také: může se nám udělat špatně od žaludku nebo rozbušit srdce, projet námi horko nebo zima, bolest nebo slast. Ještě více tělesna – které je s lidskou kognitivitou úzce provázáno.

Slova s sebou přivádějí své typické kontexty i situace, nesou – tu výraznou, tu jemnější – domovskou příchuť, řečeno s Mathesiem. (Obuvnický učeň znamená, vzpomeňme si, něco jiného než ševcovský učedník.) Nesou ji však jen pro toho, komu je daný jazyk jazykem mateřským. V cizím jazyce rozumíme „bez chuti a bez zápachu", bez bolesti a slasti, bez bušení srdce.

Význam je užití, jak víme od Wittgensteina. Všechny kontexty a situace, v nichž se slovo užívá, na něm ulpívají, ba ještě víc – pronikají do jeho vnitřku a utvářejí pak to obecně sdílené, význam.

Kognitivní lingvistika má ctižádost zohlednit při studiu významu právě tyto aspekty, hledisko prožitku rodilého mluvčího (jehož výrazem jsou konotace). Proto se i varšavského mezinárodního výzkumu (v čele s prof. R. Grzegorczykowou a prof. K. Waszakowou) účastnili badatelé, v jejichž osobě byl integrován vždy rodilý mluvčí a současně odborník v daném jazyce: Polák polonista, Rus

rusista, Čech bohemista atd. Aby věděl – a současně i cítil.

Jde o konotace, související s tělesně-smyslovým ukotvením člověka ve světě – a to s jeho základním a prvním ukotvením, ke kterému došlo v útlém dětství, ale které se i v dospělosti každodenně prohlubuje, někdy proměňuje, restrukturuje: jak žije, mluví, jest v jazyce. Důležité je, že se tak stalo (a děje) prostřednictvím mateřského jazyka a v něm. (Pokud se člověk ocitne dlouhodobě na půdě jiného jazyka, je to všechno mnohem složitější a nesporně velmi zajímavé, jak o tom svědčí např. zkušenosti emigrantů.)

V naivním obrazu světa i v reflexích umělců jsou velmi časté oslavy mateřského jazyka, ódy na něj. V našem kontextu jsou známé třeba úvahy P. Eisnera, vzniklé zejména za II. světové války, ale např. také poezie z této doby. V takových textech se obvykle akcentuje především **estetická hodnota mateřského jazyka**, zejména jeho libozvučnost, sladkost (nebo pozitivně vnímaná hořkost – viz níže), barvitost. Znovu se vracíme k libosti smyslového vnímání, a připomíná se nám tak i řecký výraz „aisthétikós" (vnímatelný, od „aisthétós" – vnímám, cítím), který známe z názvu vědy o kráse, estetiky. Ano, v libosti dané smyslovými prožitky, tam už podle antických filosofů spočívá krása. Tak je i mateřština sladkou hudbou, můžeme cítit její vůni, a hlavně pak na jazyku chuť jejích slov, jejich domovskou příchuť (neboť ústa a jazyk máme k přijímání potravy a zkoumání její chuti, ale i k mluvení), v souvislosti s řečí, jazykem a vyjadřováním mluvíme také o barevnosti či barvitosti a plasticitě.

V reflexích češtiny jakožto mateřštiny se ovšem akcentují i její jiné hodnoty než její smysly vnímatelná krása, např. to, že drží pohromadě kulturu a národ: *řeč je duše a vědomí národa*, jak víme od K. Čapka. To už by ovšem bylo další velké téma – a ne jedno. Skončeme nicméně u toho, o čem jsme začali.

Připomeňme v závěru ještě básníka Jana Čarka, který v jedné básni *hořce ochutnává na jazyku* hlásku ř – a v jiné básni vzývá rodnou – *hořkou* – řeč takto:

Řeči má rodná – když tebe slyším,
nahořkle voní kořeny sítin a hrušky hnijí v sadech;
když tebou do ticha mluvím, trpkou cítím na jazyku příchuť
jako bych pojídal severní ovoce krajiny rodné.

...

Jako kadidla kouř modlitbami našimi se viň,
naříkej, plač, volej a zpívej, mlhami soumraků rozléhej se,
v kolíbkách, jimiž kývají báby, se ozývej věčně,
řeči má hořká!

To je mateřská řeč. Cizí řeči naproti tomu *chybí barva i vůně*, alespoň Čechovi to tak připadá. Angličan si však zřejmě „prožije" to své *little round apple* podobně jako Jan Werich *kulaťoučké jablíčko*, a Pán prstenů v tolkienovském originále bude oživovat jeho anglickou fantazii pravděpodobně stejně, jako vzrušuje profesora Neubauera příslušný český překlad. Oběma se bude otevírat příslušný *thesaurus vzpomínek*: každý z nich však k tomu potřebuje jiný klíč. Ten, který dostal ve svém mateřském jazyce.

Irena Vaňková

Literatura

Čarek, J. *Temno v chalupách*. Praha 1926.
Janoušek, J. *Rozhovory s Janem Werichem*. Praha 1982.
Neubauer, Z. Chvála mateřštiny – lingvistický exkurs. In: Havel, I. M. – Palouš, M. – Neubauer, Z. *Svatojánský výlet*. Praha 1999, s. 88n.

Jak vyznat lásku aneb úvaha o jednom komunikačním tabu

Vyznávat lásku není v podstatě žádný problém. Návod nám zřetelně poskytují všechny srdcervoucí americké seriály. *Miluji Tě, zlato! Já tebe taky! – Mám tě rád, tati! Já tebe taky, synu!* Takové a podobné duchaplné výkřiky přicházejí napříč všemi dialogy amerických občanů v rodinných seriálech i thrillerech. Zdá se, že na americkém kontinentně vyznávání lásky je v mezilidských vztazích obecným rituálem. Viděl jsem dokonce v supermarketu prodavače s červeným srdíčkem na klopě, ze kterého na mne civěl nápis: *Miluji zákazníky!* Mocný nával sdělované lásky vzbuzuje ovšem v průměrně rostlém Středoevropanovi silné pochybnosti: Myslí to v Americe doopravdy? Není to vyznávání citů přehnaně inflační? Na druhé straně musím přiznat, že my Češi jsme na výlevy citů poněkud skoupí, nebo ne? Alespoň co se týče lásky. Opačný vztah ovšem dovedeme vyjádřit precizně. Věty typu *„Lezeš mi na nervy"*, *„Zase jsi mě vytočil"* lze považovat za mírné varianty nepřeberného repertoáru vyjadřování nelásky a nenávisti.

Zamyslel jsem se nad sebou a zapátral jsem ve svém životě, jak často a kolikrát

jsem ve svém životě někomu sdělil, že ho mám rád. S hanbou přiznávám, že frekvence takových mých výroků je značně nízká a málo přesvědčivá. Co s tím? Je to návyk či konvence, tabu projevování kladných citů? Nevím. Nicméně v rámci sebevýchovy jsem učinil pokus. Po delších prázdninách jsem svým posluchačům na přednášce oznámil (s určitou dávkou přemáhání): *„Mám Vás rád a už jsem se na Vás těšil."* Reakce byla překvapivá. *„My Vás taky,"* zaznělo z posluchárny. Červ pochybnosti ve mně okamžitě zahlodal. Proč to říkají? Myslí to doopravdy? Aha, v tom to asi vězí: Nevěříme si! A neumíme slovně lásku vyjádřit! Chtělo by to asi řádný výcvik, možná samostatný všeobecně vzdělávací předmět v základních školách. Co na to ministerstvo školství? Samozřejmě, nejlepší by bylo rozšířit slovník citových sdělení a poučit se od osob, které to dovedou. Jsou totiž mezi námi jedinci dosud nepoznamenaní oním společenským tabu ve sdělování lásky. Ano, dovedou to děti. Můj čtyřletý vnuk nedávno večer po pohádce zauvažoval: *„Škoda, dědo, že jsem se nenarodil dávno, dokud jsi ještě byl tatínek!"* Protože jeho táta je pro něj nezpochybnitelný vrchol lásky, vyzvedl mne tímto oceněním vysoko nad plže a mlže a musím přiznat, že mne tím dojal. Co by pak člověk pro něj neudělal, že? Ovšem, abych nebyl na pochybách o své roli, prohlásil Martin o několik týdnů později: *„Dědo,"* řekl tento skvělý emfatický myslitel, *„až půjdeš do hrobky, já budu moc a moc smutnej!"*

Jaká bohatost výrazů a hloubky citů a reálnost myšlení! Poučme se od dětí, přátelé! Ovšem relativně! Musíme totiž vzít v úvahu sveřepost a úpornost společenské konvence nevyznávat lásku nikdy a nikomu, aby si člověk jaksi zadal. Doporučoval bych proto kombinaci láskyplného rčení s určitým citovým vyvážením. Učitelé, vlastně učitelky, by mohli například vykřikovat: *„Mám Vás rád, vy nevycválaní a neukáznění spratkové"*, vedoucí tvrdit *„Miluji Vás, mí podřízení, i když si to samozřejmě nezasloužíte"*, manželky občas říkat *„Miláčku, miluji tě moc a takový funus, jaký ti vystrojím, jsi ještě neviděl"* apod. Variant je mnoho, jen chtít.

Já však stále ještě řeším problém, jak jít do hrobky a nezarmoutit přitom vnuka. Vím samozřejmě o možnosti učinit ze sebe hnusného a přitom bohatého padoucha, jehož funus by byl radostí a obveselením pro pozůstalé. Ale moc se mně do této situace nechce. Prozatím jsem tedy slíbil Martinovi, že ještě do hrobky nepůjdu, a odložil jsem problém na pozdější dobu. Ale ještě si nechám poradit. Nemáte někdo zkušenosti s tím, jak zarmoutit a přitom nezarmoutit, jak být milován, ale taky ve vhodný okamžik milován nebýt? Za dobrou zkušenost budu vděčný, co vděčný, budu Vás mít rád, vy lumpové!

Jan Solfronk

METAFORY V MYŠLENÍ A JAZYCE

Jedním z klíčových východisek kognitivnělingvistických výzkumů je teorie konceptuální (pojmové) metafory, podrobně vyložená v pracích G. Lakoffa a M. Johnsona. (Připomínáme, že jejich první a základní kniha o metafoře byla nedávno vydána v českém překladu M. Čejky, srov. Lakoff, G., Johnson, M. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002.)

Poukazuje se zde mimo jiné na to, že se myšlení o některých jevech více nebo méně systematicky přenáší z jedné oblasti do druhé: z tzv. oblasti zdrojové (která bývá konkrétní povahy – souvisí nejčastěji s tělesností a smyslovým vnímáním a s lidskou každodenní zkušeností vůbec) do oblasti cílové (jevy abstraktního charakteru – emoce, kognitivní procesy, sociální vztahy apod). Metafora je totiž v kontextu kognitivní lingvistiky primárně jevem kognice, resp. konceptualizace (tvoření pojmů); její realizace v modu jazyka je až sekundární (stejně tak se může realizovat v kódech mimoverbálních, např. graficky, scénicky, ve snové symbolice, v rituálech apod.).

O hněvu (oblast cílová) např. v rámci jedné z pojmových metafor uvažujeme jako o kapalině zahřívající se v uzavřené nádobě (oblast zdrojová). Svědčí o tom jazykové metafory jako *dohřál se*, *vybublal*, *vzkypěl hněvem*, *všechno se v něm vařilo*, *vybuchl zlostí* apod. (srov. zde článek L. Bednaříkové). Podle kognitivistů je náš pojmový systém do značné míry založen právě na metafoře.

Víme-li to, otevírá se nám cesta ke zkoumání našich myšlenkových procesů i obrazu našeho světa: prostřednictvím významově blízkých jazykových metafor ze zkoumané oblasti jsme schopni rekonstruovat metaforu pojmovou, a tím vlastně i způsob našeho nazírání na daný výsek reality. Právě to ukázaly jednak články předchozí, které se věnovaly metaforice v rámci tělesnosti a smyslů, jednak se o to chtějí pokusit i příspěvky následující: o metafoře v běžném jazyce, ve vědě a ve sportovní publicistice.

in, iv

Obraz HNĚVU v českém jazyce

Cílem tohoto příspěvku je popsat, jak čeští mluvčí „vidí" emoci hněvu prostřednictvím svého jazyka. Za tímto účelem byla analyzována slova, slovní spojení, frazémy a další obrazná pojmenování, která spoluvytvářejí v češtině pojem HNĚVU tím, že se k této emoci a k jejím projevům nejrůznějším způsobem vztahují. Klíčovou metodou byla sémantická analýza, která ukázala, jak je emoce hněvu v češtině konceptualizována. K vymezení významu lexikálních jednotek z oblasti HNĚVU byl použit materiál z českých jazykových slovníků, z Českého národního korpusu a z vlastních excerpcí.

O HNĚVU v českém jazyce nebyla doposud napsána žádná práce, proto jsem se inspirovala zahraničními kognitivnělingvistickými výzkumy. Jde především o práce George Lakoffa o HNĚVU v americké angličtině (Lakoff 1987) a Agnieszky Mikołajczukové o HNĚVU v polštině (1999). Pojmem HNĚVU v angličtině v kontrastivním srovnání s ruštinou se zabývala Anna Wierzbicka (1998). Konceptualizaci HNĚVU v americké angličtině popsal také Zoltan Kövecses (1986) (společně s Lakoffem v práci Lakoff, Kövecses 1987); Z. Kövecses se zčásti věnoval i kontrastivnímu srovnání s maďarštinou, japonštinou a čínštinou (1995).

Pro češtinu jsou centrální výrazy **hněv, vztek, zlost, naštvat se, rozčílit se** a lexémy, které s nimi mají stejný kořenný morfém. Tyto lexémy se také vyskytují často ve frazémech, a proto se podílejí na vytváření obrazu HNĚVU v českém jazyce.

Obraz HNĚVU v češtině vytvářejí zejména následující metafory:

1. „HNĚV je horko", a to ve dvou variantách: „HNĚV je zahřívání tekutiny v nádobě" a „HNĚV je oheň"
2. „HNĚV je šílenství"
3. „HNĚV je fyzická porucha"
4. „HNĚV je nebezpečné zvíře a jeho projevy jsou agresivním chováním nebezpečného zvířete"
5. „HNĚV je ďábel a peklo"
6. „HNĚV je protivník v boji"
7. „HNĚV je špatné počasí"

Existují však obrazná pojmenování, převážně expresivní, která se nedají zařadit do žádné skupiny vytvořené uvedenými metaforami (např. *namíchanost*,

frazémy *bejt nasranej jako kýbl*, *nakrknout někoho*, *mít v očích hněv*, *napruženej jako péro*).

Zřejmě nejdůležitější metaforou pro češtinu je „**HNĚV je horko**" s oběma svými variantami. Je zastoupena velkým množstvím příkladů a zahrnuje zejména obrazy „zvyšování teploty", „zvětšování objemu", „exploze". Proto zde představím alespoň krátce analýzu výrazů, které patří právě do této skupiny.

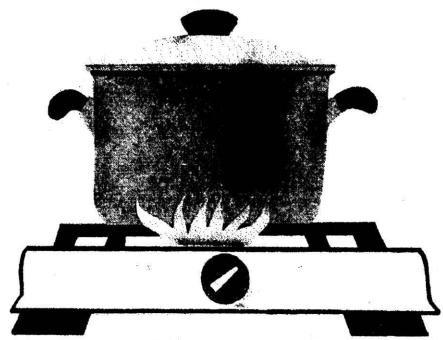

1. a) HNĚV je zahřívání tekutiny v nádobě

Zahříváním tekutiny v nádobě dojde k zahřátí nádoby a ke vzniku vnitřního tlaku. Pokud je tekutina dále ohřívána, tlak stoupá, až nádoba praskne. Exploze zničí nádobu a je nebezpečná pro ty, kteří jsou v její blízkosti. Explozi se dá zabránit, pokud se vynaloží dostatečná síla a energie – tekutina pak zůstane v nádobě. Někdy je možné zabránit uvolnění horké tekutiny vypuštěním páry (a zmírnit tak horko a tlak).

Stejně tak při prožívání hněvu dochází u člověka ke vzniku vnitřního napětí. Pokud míra hněvu stoupne za určitý limit, stoupne vnitřní tlak (= síla hněvu) až k bodu, kdy osoba prožívající hněv nad hněvem ztratí kontrolu. To ničí hněvající se osobu a je nebezpečné také pro ostatní. Vynaložením dostatečné síly a energie je možné zabránit ztrátě kontroly (a tedy explozi, úniku hněvu) – hněv se pak nedostane ven. Někdy lze záměrně kontrolovat uvolnění hněvu – následkem toho se sníží míra hněvu a úroveň vnitřního tlaku.

Jde zde tedy o to, že člověk, který cítí hněv, je konceptualizován jako nádoba naplněná tekutinou; tekutině v nádobě odpovídá hněv; tlaku tekutiny v nádobě odpovídá intenzita hněvu; pokusu udržet tekutinu v nádobě odpovídá pokus kontrolovat hněv; tekutině, která se dostane ven z nádoby, odpovídá výraz (projev) hněvu.

Pro tuto metaforu existují v českém jazyce mimo jiné následující příklady: frazémy *mít horkou krev* a *krev se v něm vařila*, výrazy *horkokrevnost*, *horkokrevný* a *horkokrevník*. Ve všech těchto obrazných pojmenováních se vyskytuje *krev* jako ona tekutina, která tělo hněvajícího se člověka (= nádobu) zahřívá.

Dále sem patří výrazy *dohřát (se)*, *rozehřívat (se)*, *vařit se*, *zavařit se*, *vřít hněvem (vzteky)*, *navařit*, *navařený*, *dohřátý* nebo dokonce *škvařit se*.

Pojmenování, která v sobě obsahují výraz *kypět* (srov. SSJČ: „pěnit a zvětšovat svůj objem za varu: voda, mléko, polévka kypí"), označují opět rozhněvaného člověka. V člověku může kypět například krev nebo žluč (nejčastěji se však označení toho, co kypí, popř. proč kypí, neobjevuje): *vzkypět hněvem*, *kypět*, *překypění*, *rozkypělý*, *rozpěněný*, *rozpěnění*, *rozpěňovat (se)*, *pěnit vzteky*. Člověk může vzteky dokonce *vyšumět* nebo *vypěnit*.

Podobně se zvětšování objemu vyskytuje v pojmenováních *kvasit*, *nakvašenec*, *nakvašovat (se)*, *nakvašený*, ale také ve výrazech *zlost narůstá*, *stoupá*, *stupňuje se*, *hromadí se*, *narůstající hněv*, *nahromaděný vztek*, *plnit hněvem*.

Zvětšování objemu a vylití tekutiny/vzteku se objevuje v následujících pojmenováních: *vylít si na někom/něčem vztek/hněv/zlost* (srov. také Zjevení Janovo 16: „I slyšel jsem hlas veliký z chrámu, řkoucí těm sedmi andělům: Jděte, vylíte sedm koflíků hněvu Božího na zem.").

Spadá sem i etymologie slova *vztek* – jde o spojení předpony *vz-* a slova *téci*, tedy „vylít se vzhůru".

Při zahřívání tekutiny v nádobě může dojít k explozi. Explodovat může v jazyce i lidské tělo (nebo jeho část): *moct puknout/prasknout vzteky/vztekem/zlostí*; *moct vzteky z kůže vyletět / div nevyletěl z kůže (vztekem)*; *prasklá žluč*, *překypěla mu žluč*, *rozlila se mu žluč*, *div mu nepukla žluč*.

K metafoře exploze patří i obrazná pojmenování jako *výbušnost*, *výbuch hněvu/zlosti*, *vybuchovat*.

Psali jsme, že explozi se při vynaložení dostatečné síly a energie dá zabránit. Pokud člověk projeví dostatečnou vůli, sílu a energii, může zabránit tomu, aby jeho hněv vyšel najevo. V jazyce to lze vyjádřit následujícími obraznými pojmenováními: *potlačený vztek/hněv*, *potlačovat zlost/hněv*, *ovládnout/ovládat zlost*, *krotit zlost*, popř. *skrývat zlost* (opakem k tomu je pak *dát průchod zlosti*, *dát najevo zlost*). Hněv pak může *opadnout* nebo *vyprchat*.

Explicitní pojmenování horké nádoby se vyskytuje ve frazému *bejt jako přetopenej kotel*, *(být) rozpálený/horký/žhavý jako žehlička/cihlička*; *pálit jako žehlička/cihlička* (zde by se však mohlo jednat i o označení člověka při horečce).

1. b) HNĚV je oheň

Věci mohou hořet po dlouhou dobu malou intenzitou, a pak náhle vzplanou. Oheň je nebezpečný pro okolní věci. Věci, které hoří, nemohou plnit své obvyklé funkce.

I lidé mohou pociťovat hněv nízké intenzity po dlouhou dobu, a pak se náhle extrémně rozčílí. Rozzlobení lidé jsou (stejně jako oheň) nebezpeční svému okolí. V okamžiku prudkého rozčilení se lidé nemohou chovat jako za normálních podmínek.

To, že se tyto metafory v českém jazyce vyskytují, můžeme ukázat na frazémech: *vzplanout/zahořet hněvem*; *soptit/hořet/planout/sršet vztekem/vzteky/zlostí/hněvem* (sloveso *soptit* můžeme chápat ve vztahu k horké, rozpálené sopce, nebo také přímo k soptícímu plameni nebo ohni; sloveso *sršet* je v SSJČ definováno ve svém druhém významu jako „jiskřivě, blýskavě se ve značné míře projevovat", což opět evokuje vztah k ohni, k plameni).

Dále je možno zařadit sem výrazy *zapálení*, *vzplanutí*, *jiskření*, *soptění hněvu*, označení *vznětlivý*, *zápalčivý* a výrazy, které označují, že někdo způsobil hněv: *podněcovat*, *zapalovat*, *podpalovat*, *dopalovat*, *zažehovat*, *rozdmýchávat*, *rozdoutnat hněv*, *rozplameňovat hněvem*. Pokud někdo cítí hněv, může se *vznítit*, *vznímat*, *zapalovat*, *zasršet*, *zasoptit*, *rozohňovat se (hněvem)*.

Dokonce i sama etymologie slova *hněv* souvisí s metaforou „HNĚV je oheň": jednou z možností, jak vyložit etymologii slova *hněv*, je jeho původ v praslovanském slově *gnětiti* (dnes *nítit* ve slovech *zanítit*, *roznítit*, *podnítit*), tedy s významem „zapálit, zažehnout".

Horká tekutina i jiné horké (rozpálené) předměty postupem času vychladnou. Pokles teploty se vyskytuje také v českých obrazných pojmenováních spojených s pojmem HNĚV. Jedná se například o výrazy *zchlazovat (hněv, zlost)*, *vychladnout*.

Na závěr bych chtěla připomenout ještě jeden nezbytný fakt: i na příkladech vztahujících se k této metafoře jsme si mohli povšimnout, že se v jazyce odrážejí některé fyziologické projevy hněvu. Hněv je spojen s mobilizací energie, projevuje se vzestupem povrchové cirkulace krve, což způsobuje zčervenání,

opuchnutí a pocit většího tepla. Pro kognitivnělingvistickou analýzu v oblasti hněvu jsou právě výzkumy fyziologů a psychologů velmi důležité. Srovnání těchto výzkumů s jazykovědným bádáním může totiž přinést zajímavé výsledky (to je patrné i na dalších, výše zmíněných metaforách).

Lenka Bednaříková

Literatura

KÖVECSES, Z. *Metaphors of Anger, Pride, and Love. A Lexical Approach to the Structure of Concepts.* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, 1986.
KÖVECSES, Z. Metaphor and the Folk Understanding of Anger. In: *Everyday Conceptions of Emotion.* Eds. J. A. Russel et al. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht 1995, s. 49–71.
LAKOFF, G. *Women, Fire and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind.* Univ. of Chicago Press 1987.
LAKOFF, G., JOHNSON, M. *Metaphors we Live by.* Chicago – London, 1980.
LAKOFF, G., KÖVECSES, Z. The Cognitive Model of Anger Inherent in American English. In: D. Holland, N. Quinn (Eds): *Cultural Models in Language and Thought.* Cambridge university Press, Cambridge, 1987.
MIKOŁAJCZUK, A. The Metonymic and Metaphorical Conceptualisation of *Anger* in Polish. In: *Speaking of Emotions: Conceptualization and Expression.* Eds. A. Angeliki, E. Tabakowska. Berlin, Mouton 1998, s.153–190.
MIKOŁAJCZUK, A. *Gniew we współczesnym języku polskim.* Energeia, Warszawa 1999.
NAKONEČNÝ, M. *Lidské emoce.* Academia, Praha 2000.
Obraz světa v jazyce. Ed. I. Vaňková. Univerzita Karlova, Praha 2001.
WIERZBICKA, A. „Sadness" and „Anger" in Russian: The Non-universality of the So-called „Basic Human Emotions". In: *Speaking of Emotions: Conceptualization and Expression.* Eds. A. Athanasiadou, E. Tabakowska. Berlin – New York 1998, s. 4–28.

Slovníky

HALLER, J. *Český slovník věcný a synonymický III.* SPN, Praha 1977.
MACHEK, V. *Etymologický slovník jazyka českého.* NLN, Praha 1997.
PALA, K., VŠIANSKÝ, J. *Slovník českých synonym.* NLN, Praha 2000.
REJZEK, J. *Český etymologický slovník.* Leda, Voznice 2001.
Slovník české frazeologie a idiomatiky. Přirovnání. Academia, Praha 1983.
Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Academia, Praha 1988.
Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné A–P. Academia, Praha 1994.
Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné R–Ž. Academia, Praha 1994.
Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost. Academia, Praha 1994. (SSČ)
Slovník spisovného jazyka českého. Academia, Praha 1989. (SSJČ)
SVOZILOVÁ, N., PROUZOVÁ, H., JIRSOVÁ, A. *Slovesa pro praxi. Valenční slovník nejčastějších českých sloves.* Academia, Praha 1997.

Obraz vesmíru v jazyce vědy

1. Úvod

Cílem tohoto referátu je analýza nejčastějších způsobů konceptualizace kosmu v jazyce vědy na příkladě populárně naučných prací – především z oblasti fyziky a astronomie. V obecném chápání představují tyto disciplíny objektivní, „reálný" obraz skutečnosti, která nás obklopuje, v protikladu k lidovému, naivnímu pohledu na svět. Takový přístup je, podle mého názoru, zavádějící. V populární literatuře o fyzice a astronomii nacházíme myšlení silně závislé na smyslovém vnímání, na naší každodenní zkušenosti; myšlení naivní, antropocentrické, ba i magické. J. Barrow píše: *„Popularizace vědy dala popud k vysvětlování komplikovaných matematických abstrakcí pomocí jednoduchých, lehce představitelných obrazů či analogií. Spisovatelé často přirovnávali vzájemné působení elementárních částic ke srážkám kulečníkových koulí nebo popisovali atom jako miniaturní sluneční soustavu. Již na počátku 19. století začali mnozí francouzští matematici kritizovat fyziky, kteří se snažili zkonstruovat mechanické modely různých fyzikálních jevů pomocí kuliček, koleček a drátků. Popularizátoři využívají jednoduchých analogií mezi jevy, jež poznáváme prostřednictvím zkušenosti, a značně tajemnějšími kosmickými ději"* (Barrow 1995, s. 134).

Ve vědeckých modelech vesmíru se střetává soulad s chaosem, symetrie s asymetrií. Na jedné straně pozorujeme úsilí přiblížit se řeckému *Kosmu*,

pojatému jako harmonický, statický systém řízený zákony věčnosti. Z druhé strany však cítíme bezradnost vědy vůči nepochopitelnému vesmíru, který se vymyká všem pokusům o utřídění. Podle některých vědců je vesmír jednolitý, plochý a hladký, jiní tvrdí, že „*(...) galaxie jsou uspořádány způsobem značně odlišným od rovnoměrného (...) rozmístění. Vyplňují prostor jako obrovské vrstvy a řetězce a zanechávají za sebou velké uzavřené plochy prázdnoty*" (Dressler 1996, s. 200).

2. Uspořádaný vesmír

V mnoha pracích z oblasti fyziky a astronomie se zdůrazňuje uspořádání vesmíru jako souhrnu vzájemně komplementárních jevů a objektů, anebo se využívá analogický popis struktury makro- i mikrosvěta. Vzniká tím představa, že vesmír je symetrický, ačkoliv zkušenost ukazuje, že se zmiňované pojmy zásadně liší.

2.1 Symetrie a komplementárnost

Jako příklad hledání komplementárních objektů ve vesmíru může posloužit teorie existence antihmoty, jakéhosi zrcadlového obrazu hmoty. Každá z elementárních částic má svůj protějšek „na druhé straně zrcadla" – pro elektron je to antielektron, k protonu patří antiproton, k neutronu – antineutron atd. Vědci se snaží najít dvojici k hypotetickému objektu zvanému *černá díra* (tj. hvězda s tak vysokou hustotou, že sama nevysílá žádné záření, ale naopak pohlcuje vše ve svém okolí). Do „páru" k *černé díře* by se mohla podle některých fyziků hodit tzv. *bílá díra* s opačnými vlastnostmi: místo pohlcování by záření vysílala. Černá a bílá díra mají tvořit dva konce jednoho tunelu v časoprostoru: černá díra vchod a bílá východ.

Astronomové postulují také existenci tzv. tmavé (tj. neviditelné) hmoty, komplementární ke světlé (tj. vnímatelné, pozorovatelné) hmotě. Tmavá hmota by měla doplňovat celkový objem hmoty v kosmu a udržovat hvězdy na oběžných drahách.

Sklony ke konceptualizaci vesmíru jako symetrického jevu sledujeme také v popisech makro- i mikrosvěta. Jak jsem se již zmínila, oba světy jsou fyzicky zcela odlišné, ale jejich struktura bývá popisována podobně jako např. struktura cibule nebo dortu: atomová jádra mají obaly nebo také energetické pásy, prostor má zase podobu řady na sobě ležících vrstev, které protíná čas.

Ideální model vnitřku atomu N. Bohra prakticky odráží systém sluneční soustavy. Atomové jádro zde vypadá jako miniaturní slunce, kolem něhož krouží

elektrony po ideálně kruhových drahách stejně jako planety naší sluneční soustavy.

Spojení elementárních částic, hvězd i celých galaxií se přirovnávají k řetězcům: *„Atomy uhlíku (...) se mohou spojovat do řetězců a vytvářet tak sloučeniny, které se stanou základním stavebním materiálem živých organismů"* (Morris 1999, s. 286), *„(...) model počátků vesmíru předpokládal, že se hmota kupila do silných vrstev a řetězců, které (...) se později oddělily a vznikly jednotlivé galaxie"* (Dressler 1996, s. 173).

2.2 Kulové objekty a plocha

Obraz uspořádaného a symetrického vesmíru se vyjadřuje zejména prostřednictvím asociací s kulovými objekty, např. s míčem. Počátky kosmu jsou popisovány jako mohutné roztažení počáteční hmoty do větších rozměrů, než jsme v současné době schopni pozorovat. Podobně jako při nafukování míče se křivka časoprostoru zplošťuje úměrně tomu, jak vesmír zvětšuje svůj objem. Zvětšování v určité chvíli skončí a vesmír se začne srážet do počáteční velikosti, aby se mohl celý proces znovu opakovat. Podle uvedeného modelu žijeme v jednom cyklu stálého rozpínání a srážení se nekonečně starého vesmíru, který má před sebou nekonečnou budoucnost.

Také elementární částice si představujeme jako koule. Fyzici mluví o pohybu částic, jako by to byly kulečníkové koule nebo náboje; v pokusech bombardují fotony atomová jádra nebo střílí protony do terče se silnou koncentrací atomů vodíku. Elektrony pohybující se v prostoru do sebe narážejí, gluony (typ částeček) vytvářejí tzv. gluonovou kouli. Poukazování na kulové tvary zde není náhodné. Koule je, jak známo, specifický geometrický útvar – má hladký povrch bez záchytných bodů (takových jako např. špičatý vrchol kužele), celistvý, bez hran, její tvar je v podstatě ideální.

Uspořádání vesmíru se také přirovnává k ploše, konkrétně ke tkanině, která je jednolitá a hladká, srov. *„(vesmír) může (...) sestávat z velkého množství rozlehlých prostorových oblastí"* (Barrow 1995, s. 147), *„to, co nazývám vesmírem, není globální skutečnost, ale pouze malá část ‚tkaniny' časoprostoru"* (Dressler 1999, s. 158).

3. Neuspořádaný vesmír

3.1 Trhliny ve struktuře – díry a vrásky

Ideální modely kosmu není možné obhájit. Výsledky pozorování potvrzují,

že vesmír není tak uspořádaný a jednolitý, jak bychom si představovali. V metaforách, které se týkají amorfního vesmíru, se často využívají stejné zdrojové oblasti slov jako k popisu kosmu statického a harmonického. Povrchy však mají v tomto případě různé trhliny: *„Jelikož celá hmota podléhá zákonům gravitace, budou všechny odchylky od dokonale rovnoměrné hustoty, např. „vrásky" po velkém výbuchu, zvětšovat své amplitudy"* (Dressler 1996, s. 263). Tkanina vesmíru není pouze zvrásněná, jsou v ní také trhliny – černé díry, které mohou vypadat jako díry v časoprostoru.

Ani koule vesmíru není bez kazu. Existuje hypotéza tzv. *červích tunelů* čili tunelů v časoprostoru, přirovnávaných k děrám, které si v něm vyhlodali červíci – elementární částice. Na úrovni mikrosvěta zanechávají elektrony trhliny ve valenčním pásmu, když přeskakují na jinou energetickou úroveň.

3.2 Topologie sýra, karbanátku a mycí houby

Nestejnorodý vesmír, zbavený vnitřní struktury, bývá často popisován jako topologie ementálu (oblasti s nízkou hustotou jsou izolované od oblastí s vysokou hustotou) nebo mycí houby: *„(...) vesmír (...) by se skládal z těles s vysokou hustotou (buněk materiálu mycí houby) a „děr" (oblastí, jimiž protéká voda)"* (Dressler 1996, s. 274).

3.3 Oheň a voda jako zdrojové oblasti

V mnoha vědeckých definicích počátků a konce vesmíru se využívají jako zdrojové oblasti voda a oheň. V metaforách se potom aktivizují rozmanité aspekty těchto primárních významů. Například oheň bývá spojován s počátkem života – před Velkým třeskem *„(vesmír) byl neobvykle horká a hustá prvotní ohnivá koule"* (Dressler 1996, s. 308). Víme, že oheň odnepaměti symbolizuje život (Prieur 1997, s. 213–217). Oheň je také živel, který ničí hmotu. Prvotní hořící vesmír je proto představován jako amorfní masa, která nepodléhá žádným fyzikálním zákonům a neobsahuje částice nám známých tvarů: *„Na počátku byl vesmír peklem, vyplněným příliš horkým zářením na to, aby se v něm mohly uchovat jakékoliv atomy"* (Barrow 1995, s. 12). Zárodky budoucího života mají šanci rozvinout se teprve ve chvíli, kdy vesmír chladne – srov. *„Na počátku je to příliš horká masa, než aby se v ní mohly spojovat hvězdy. Avšak až vesmír vychladne, stane se jeho dalším údělem hvězdy vytvořit"* (Dressler 1998, s. 263).

Jak bude vypadat další vývoj kosmu? Podle jedné z mnoha teorií míří vesmír k Velkému konci, kde ho čeká tzv. *tepelná smrt*: hvězdy se vypálí a kosmos

konečně zchladne: *„(...) až se vyčerpají zásoby jeho (plynu), bude vesmír studený a tmavý"* (Morris 1999, s. 257).

Všimněme si, že umírající vesmír je ve vědeckých popisech ztvárňován jako zbavený ohně (a jeho atributů – tepla, lesku). Je třeba zdůraznit, že teplota vakua v současném kosmu se blíží absolutní nule. Charakteristiky *zima*, *tma* se tudíž nevztahují ke skutečné teplotě, nýbrž jsou konceptualizací a fungují spíše jako symbol smrti.

V jazyce fyziky a astronomie se vesmír často spojuje s vodou. V mnoha pracích symbolizuje voda, podobně jako oheň, zdroj života. Vznikající kosmos je představován jako zkalená, fluktuující pěna, z níž unikají a vybuchují bubliny mikroskopických časoprostorů: *„Vesmír vytváří maličké časoprostorové bublinky, které se od něho odtrhávají a procházejí vlastní inflační fází"* (Morris 1999, s. 271). Poukázáním na jiné vlastnosti vody – var ve vysoké teplotě a vznikání vln na jejím povrchu – se na jedné straně zdůrazňuje dynamika prvotního vesmíru, na straně druhé zase absence jakékoliv struktury: *„(...) částice (protony, neutrony, elektrony, fotony a neutrina) neustále vznikaly a rozpadaly se ve vroucím moři hmoty energie (...)"* (Dressler 1996, s. 332). *„V moři horké tmavé hmoty se šířily (...) drobné fluktuace..."* (Dressler 1996, s. 268).

Existující vesmír je přirovnáván k oceánu – mluví se například o tzv. *přílivových silách* čili silách vyvolaných křivkou časoprostoru. Přirovnání k oceánu zvýrazňuje nesmírnou velikost kosmu. Je-li vesmír pojímán jako oceán, nezdá se zvláštní, že hvězdy a planety bývají srovnávány se souostrovími: *„galaxie a kupy galaxií jsou ostrovy hmoty ve vesmíru"* (Barrow 1995, s. 12) nebo s koráby: *„Během své plavby (mořem fotonů) se naše galaxie od „přídě", setkává s fotony, které mají trochu větší energii, (...) na „zádi" je jejich energie menší"* (Dressler 1996, s. 323). Přirovnání k oceánu a ostrovům (nebo korábům) vytváří celý řetězec asociací s přírodními živly, a proto nás nepřekvapuje, když se v literatuře o fyzice a astronomii setkáme s metaforami, které se vztahují k pozemským jevům. *Oblaka* molekul a *mraky* elektronů obklopují atomová jádra. Efekt ionizace vyvolává *lavinu* částic. Tvořící se hvězda způsobuje silný hvězdný *vítr*, který *vane* ven, přes *liják* plynu, padajícího na hvězdu. Všechny tyto jevy, spojené se silami přírody, jsou nepředvídatelné a neovladatelné. Zdá se tedy, že využijeme-li je jako zdrojové oblasti pro metafory se vztahem k vesmíru, zdůrazníme tím jeho neuspořádanost.

Konec vesmíru bývá ilustrován rovněž prostřednictvím metafor, tvořených

na základě pojmu *voda*. Nejčastěji se využívají takové vlastnosti vody jako beztvarost a jednolitost: „*Vesmír zůstane ve stavu s nejnižší entropií, moře záření jej zbaví všech stop struktury*" (Barrow 1995, s. 42).

Smrt kosmu se někdy pojímá jako jeho vysychání. Vesmír bude ve chvíli Velkého konce pouští, z níž zmizí všechny stopy vody. Podle teorie S. Hawkinga se ke konci existence vesmíru vypaří i černé díry jako pouhé louže (což fakticky znamená, že zcela vyzáří své světelné spektrum).

3.3 Hustý : řídký

Při popisu vesmíru využíváme také protiklady z oblasti fyzických vjemů: hustý : řídký. Na počátku „*se vesmír (...) nacházel ve stavu nekonečné hustoty*" (Morris 1999, s. 264). Během vývoje se hmota postupně ředí: „*stovky let později byl vesmír dostatečně chladný a řídký, aby se elektrony mohly spojit s jádry, a vytvořit tak celé atomy*" (Barrow 1995, s. 12). Až nastane Velký konec, bude vesmír zcela opuštěný.

3.4 Vesmír jako živá bytost

Jazyk fyziky a astronomie často pojímá vesmír jako živou bytost. Živé bytosti se vyvíjejí, stárnou a umírají, a to se neslučuje s představou kosmu věčného, statického, harmonického a ideálního. V literatuře, kterou jsem prostudovala, se mluví o *životě* vesmíru, *stárnutí* vesmíru, *narozeninách* vesmíru a o Velkém třesku. Je zde popisován proces *zrození* hvězd a galaxií a jejich cykly života – srov.: „*krásné plynové mlhoviny rodících se a umírajících hvězd jsou slabě viditelné...*" (Dressler 1996, s. 111). Existuje termín *novorozené vesmíry*. Používají jej zastánci teorií o schopnosti vesmíru se rozmnožovat: „*Jestliže tento model (chaotické inflace) odpovídá pravdě, je vesmír schopný reprodukce*" (Morris 1999, s. 278). „*Ve chvíli začátku inflační expanze se rodí nový vesmír. Nebudeme schopni jej vidět – raší totiž z našeho vesmíru a okamžitě tvoří nová území časoprostoru*" (Morris 1999, s. 278).

4. Závěr

Charakteristiky vesmíru v literatuře z oblasti fyziky a astronomie podávají dosti nesouvislý obraz. Po aktivizaci různých aspektů zdrojových oblastí se na jedné straně ukazuje makro- i mikrosvět jako jednolitý a symetrický, na druhé straně se však zdůrazňuje jeho neuspořádanost a asymetrie. Podle jedné teorie vypadal vesmír na počátku jako ohnivá koule, jiná jej představuje jako bublající pěnu časoprostoru, podle další hypotézy byl mořem částic a záření. Stejně tak

pojímání času je protikladné – jednou vidíme čas jako přímku, která začíná ve Velkém třesku a končí ve Velkém konci vesmíru, jindy má kulový tvar – stále znovu a bez konce se rodí a umírá. Vypadá to, jako by se fyzici a astronomové v hledání analogií, které by jim umožnily popsat vesmír, podvědomě dovolávali magického myšlení. Hledání symetrie a doplňujících se protikladů ve vesmíru (hmota – antihmota, černá díra a bílá díra) silně připomínají alchymistickou tradici. Podle ní představuje Merkur čili kámen filozofů sjednocení protikladů: když propůjčuje své magické vlastnosti zlatu, je jako *vulgaris*, substancí mužskou. Jako kámen filozofů je však ženskou bytostí – duchovní, živou a sesílající život, a proto bývá často zobrazován jako manželský pár. Merkur v sobě také spojuje prvky dobra a zla – ničí a spojuje, je životem a jedem, tomu, kdo nezná dobře jeho vlastnosti, může přinést smrt (Jung 1997). Využití analogií k charakteristice struktury makro- i mikrosvěta připomíná jeden z nejstarších magických textů s názvem *Tabula smaragdina*, jehož autorství se připisuje Hermu Trismegistovi. Je tam psáno, že *„Nejvyšší pochází z nejnižšího a nejnižší z nejvyššího, zázračné dílo z jednoho"* (Bugaj 1991, s. 127). Znamená to, že stavba světa je na všech úrovních analogická. V dílech současných fyziků a astronomů můžeme pozorovat koncepci kosmu jako živé bytosti. Takové pojetí připomíná renesanční přírodní magii, založenou na přesvědčení, že vše v kosmu je do jisté míry živé. Každá věc obsahuje prvky jiné, takže celou přírodu prostupuje síť vztahů vycházejících ze vzájemné přitažlivosti nebo odpuzování věcí.

Skutečnost, že se současní vědci odvolávají na magické texty, rozhodně neznamená, že nejsou schopni objevit něco nového. Pouze ukazuje, nakolik jejich jazyk omezuje snaha popsat objekty a jevy přesahující lidskou zkušenost. Snaží-li se je vysvětlit, musí použít metaforu, která obsahuje to, co je známé – např. vodu, oheň, jablko prokousané červíky nebo proděravělou látku. V té chvíli se však radikálně mění proporce popisovaných objektů: neomezený vesmír se stává míčem, mikroskopické elektrony tvoří lavinu. Řada vlastností analyzovaných jevů podléhá redukci – čtyřrozměrný časoprostor potom vypadá jako dvojrozměrný objekt (plocha) nebo jako trojrozměrné objekty (koule). Taková je cena, kterou platí fyzici a astronomové za to, že chtějí srozumitelně popsat vesmír, který je smysly a rozumem zcela neuchopitelný.

Magdalena Zawisławska
(z polštiny přeložila Tereza Svobodová)

Literatura

ADAMS, F., LAUGHLIN, G. *Ewolucja Wszechświata.* Přel. E. Machowska. Warszawa, 2000.
BARROW, J. *Początek wszechświata.* Warszawa, 1995.
BEGELMAN, M., REES, M. *Ta siła fatalna. Czarne dziury we Wszechświecie.* Přel. P. Amsterdamski. Warszawa, 1999.
BUGAJ, R. *Hermetyzm.* Wrocław, 1991.
DRESSLER, A. *Podróż do Wielkiego Atraktora.* Přel. J. Lewiński. Poznań, 1996.
GRIBBIN, J. *W poszukiwaniu kota Schrödingera. Realizm w fizyce kwantowej.* Přel. J. Biedroń. Poznań, 1997.
HALSPERN, P. *Struktura Wszechświata.* Přel. A. Róańska. Warszawa, 1998.
JUNG, G. *Psychologia przeniesienia.* Warszawa, 1997.
KOPALIŃSKI, W. *Słownik mitów i tradycji kultury.* Warszawa.
MORRIS, R. *Krótka historia nieskończonności. Achilles i żółw w kwantowym wszechświecie.* Přel. J. Kowalski-Glikman. Warszawa, 1999.
PRIEUR, J. *Symbole świata.* Warszawa, 1997.
SŁOWNIK FIZYKI. Ed. A. Isaacs. Warszawa, 1999.

Fotbal v obrazech

Sportovní žurnalistika není právě tématem, kterému by lingvistika věnovala přílišný zájem. Nutno říci, že se tak děje neprávem. Při bližším zkoumání totiž v jejích textech zpozorujeme řadu zajímavých jazykových jevů, například vysokou koncentraci obrazných pojmenování. Ta zde zdaleka neplní pouze ozvláštňující funkci, ba naopak, jsou využívána jako prostředek, kterým lze text zkrátit, zhutnit a významově zpřesnit. Jejich zařazení je proto žádoucí a plně opodstatněné. Nahlédneme-li na tuto problematiku očima kognitivní lingvistiky, získáme velmi vhodný materiál pro zmapování jazykového obrazu fragmentu sportovního světa. Upozorněme nyní na několik základních zdrojových oblastí, ze kterých jsou odvozována obrazná pojmenování pronikající do psaní o sportu. Jako příklad nám poslouží obraznost psaní o fotbale.

V jazykovém obraze světa projektovaném novinovými články o kopané můžeme zřejmě nejčastěji zpozorovat zdrojovou oblast boje a vojenství. O tom vypovídá již samo rozdělení hráčů na *obranu*, *zálohu* a *útok*. Zvolený zástupce mužstva je jeho *kapitánem*. Před každým zápasem je určena *taktika*, stanoven jistý *plán* hry. Hráči jsou vedeni k tomu, aby si navykli hrát v *taktickém/ strategickém rozestavení*. Každé klubové mužstvo během sezóny hraje soutěžní zápasy v rámci různých soutěží (domácí liga a pohár, mezinárodní soutěže), *válčí* tedy na několika *frontách*. Sám hráč se může proměnit v *útočnou zbraň*,

popřípadě *útočný hrot*. Pro obrannou činnost mužstva je pak důležitý *štítový záložník*. V průběhu hry je úkolem útočníků *napadat* rozehrávajícího soupeře. V případě *ohrožení* vlastní branky je stavěn *ochranný (obranný) val*, častěji *zeď*. *Vystřelit a zasáhnout* soupeřovu branku patří k základním předpokladům útočné činnosti. *Střelba* jako taková je vůbec často využívaným předobrazem. Fotbalista je často nucen *zamířit a zacílit*. Pro střely z větší dálky užívá většího *kalibru*, střele udělí větší *razanci* tak, aby se z ní stala *dělovka* nebo *bomba*. Při obzvlášť vysoké frekvenci střelby se hovoří o *bombardování* či *ostřelování* soupeřovy branky. Dojem vojenské *bitvy* je posilován i různými obraznými pojmenováními pro další jednotliviny hry. Prostory na soupeřově polovině podél pomezních čar bývají nazývány *křídly*. Útočníci, kteří mají *operovat* právě *na* těchto *pozicích*, jsou *křídelními útočníky (křídly/křídelníky)*. Poněvadž hlavním úkolem těchto hráčů je *vstřelit branku*, bývají často *vysíláni na zteč*, aby *dobyli* protivníkovo pokutové území, ba dokonce přiměli soupeřova brankáře *kapitulovat*, aby tak *padla* soupeřova *branka*.

Zajímavé je i zaměřit se na reflexi čistoty a nečistoty v obraze sportovního světa. Obdobně jako jinde mívá čistota pozitivní konotace, kdežto nečistota negativní. V této souvislosti můžeme narazit na spojení jako *čistý zákrok* nebo *čisté odebrání míče* pro úkon, který proběhl v souladu s pravidly, oproti *nečisté, záludné hře*. „Špinavost" ovšem nemusí automaticky značit něco negativního, často takto bývá rozlišována kvalita jevu. Toto lze doložit například pomocí termínu *čistý hattrick*, který je užíván pro označení situace, kdy jeden hráč vstřelí během jediného zápasu alespoň tři branky v souvislé řadě. V opozici proti němu stojí *špinavý hattrick*, kterého hráč dosáhne pokaždé, když vsítí během jednoho zápasu nejméně tři branky. Podobně lze hodnotit i *ušmudlaný* gól, kterým chápeme branku dosaženou nikterak esteticky, často v nějaké nepřehledné situaci apod. Reflektován bývá i samotný proces čištění (uklízení). Od hry se staženým posledním obráncem, jehož úkolem bylo *zametat* útoky soupeře, které prošly až do jím střeženého prostoru, se dnes již upouští. Samotný míč lze *uklidit* dokonce několika způsoby. V nouzi jej hráč *uklízí do zámezí (autu)*, aby odvrátil hrozící nebezpečí. S úklidem může ale souviset i vstřelení, většinou nějaké pohledné, branky. Pak tedy hovoříme o tom, že hráč míč *uklidil do branky/sítě*.

Pro vyzdvižení estetických kvalit *hry* bývá často užíváno příměrů, které souvisí s uměním, nejčastěji hudbou a divadlem. Představa divadelní *scény* a *hráčů* na ní a dramatické členění času a prostoru často určují celkový rámec popisu *hry*. Takové *představení na zelené scéně* mívá obvykle dvě *dějství*. Po odhalení *opony zápasu* předvádějí *aktéři* divákům, kteří jim tvoří *kulisu*,

nacvičené kousky i *okamžité improvizace*. Méně podstatné pasáže hry mohou být v komentářích označeny jako *mezihry*, naopak jisté momenty se mohou stát *předehrou hlavnímu dějství/vyvrcholením hry*. Utkání zpestřují různé *zápletky*, aby pak zápas následně mohl *gradovat*. Zápas má své *hrdiny*. Obzvlášť vydařený zápas pro celé mužstvo, popř. nadprůměrný výkon jednotlivce může být ohodnocen jako *koncert* úspěšného *týmu* (*hráče*), v podobných asociacích lze jindy hovořit o *festivalu*, *přehlídce*, *majstrštyku*, *symfonii*, *show* atd. *Rytmus* hry stanoví předzápasová taktika. V situaci, kdy hráč postupuje osamocen směrem k soupeřově brance, mluvíme o *sólovém úniku*, často zkráceně jen o *sólu*. Za mimořádně potupnou se pak považuje situace, v níž brankáři či jinému hráči proklouzne míč mezi nohama. Tato skutečnost bývá opisována tak, že soupeř danému hráči *dal housle*, někdy *dal dudy*, často se pak užívá ještě obraznější spojení *zahrál na housle*. Známý španělský fotbalový klub Real Madrid je dle barvy dresů a divácky tradičně velmi atraktivního způsobu hry přezdíván *bílý balet*. Hráči si spolu mohou *padnout do noty* a třeba i *zahrát českou písničku*. Své uplatnění nalezlo ve spojitosti se sportem i slovo *dirigent* a s ním souvislé činnosti (*dirigovat*, *mít dirigentskou taktovku* apod.). Takovým *dirigentem* může být buď tvořivý hráč – *mozek* týmu, nebo trenér.

Pro trenéra existuje ale i řada dalších přízvisek – *lodivod*, *kormidelník* atp. Tím se dostáváme k dalšímu pojetí sportovního obrazu světa – k obrazu cesty. Po různých cestách se během zápasu pohybuje jak míč, tak jednotliví hráči, neboť ve sportu lze *dojít* k mnoha cílům. Takticky vyspělý hráč si umí *dojít pro faul*. Pro mužstvo je však nejdůležitější *cesta* celou *sezónou/zápasem*. Ta ale bývá poměrně dlouhá, proto někdy lze *k cíli (vítězství) nakročit*, či se o menší úsek *poposunout*. Naopak se taktéž *od* vysněné *mety* můžeme *vzdálit* a v konečném účtování na ni *nedosáhnout*. Podobně bývá chápána i role jednotlivých aktérů utkání (hráče, míče). Míč tak může *doputovat do náručí brankáře*, může *doběhnout* až k vysunutému útočníkovi, někdy se jen stěží *doplazí za autovou čáru*. Hráč svou *pouť utkáním* někdy ukončí předčasně tím, že je vystřídán. Během hry se ale musí zorientovat ve složité spleti různých „komunikací". Je nezbytné, aby ve správný čas protivníkovi *zkřížil cestu*, někdy mu ji stačí pouze *zastoupit*. Úspěšný ale není ve chvíli, kdy *má k míči delší cestu* než soupeř. Nezřídka ale *míč putuje* i *vzdušnou cestou*. Není nutné pouze chodit po zemi či létat, někdy lze během utkání i *plout v ofsajdových vodách*.

Jinou, ovšem ve sportu neméně často využívanou zdrojovou oblastí pak je ekonomika a finančnictví, a to nejen kvůli závěrečnému statistickému *zúčtování* zápasu. Své vlastní *konto* má takřka každý hráč (tým). Zatímco pro brankáře

bývá cílem *udržet* je *čisté*, soupeř, obzvláště útočník, který *má na kontě* nejvíce branek, se mu snaží toto *konto* co nejvíce *zatížit*. Zejména pro náhradníka bývá důležité, aby *zúročil důvěru*, kterou do něj trenér *vložil*. „Finanční operace" probíhají i během samotného zápasu – a tak může hráč *inkasovat žlutou kartu*, brankář pak *inkasovat branku*, spoluhráči si pak mezi sebou *půjčují míč*. Nedaří-li se jim to a udělají-li chybu, mohou tak nechtěně *odevzdat míč do majetku* soupeře. Další „výdaje" pak může přinést *zaplacení pokuty* – tj. *pokutový kop*.

V těchto záležitostech je pánem na hřišti muž v černém – *rozhodčí*. S touto osobou je svázáno několik charakteristických obrazů, které jsou motivovány soudnictvím. Tím nejčastějším je bezesporu *potrestání* v podobě žluté (červené) karty. *Verdikt* rozhodčího bývá často rozhodujícím momentem celého utkání, obzvláště pokud *nařídí exekuci* pokutového kopu, pro postižený tým to pak bývá velmi *nepříznivý ortel*. Přes častou kritiku se ovšem rozhodčím většinou daří *posoudit* situaci správně.

Dalším podstatným rysem, se kterým se můžeme ve sportovních článcích setkat, je sakralizace jistých ke hře náležejících skutečností. Samozřejmě jde zejména o významná místa na hřišti (branka bývá chápána jako *svatyně*, pokutové území pojímáno jako *výsostná zóna*, v níž *vládne* brankář), či taková vyústění herních situací, která danému týmu poskytují zřejmou výhodu (takto lze *vymodlit* penaltu, *vyprosit* odpískání trestného kopu atp.). Vyzdvihování tohoto sakralizujícího aspektu přispívá bezpochyby ke zdůraznění významu těchto míst či situací, ve spojení s přivlastňovacími zájmeny či přídavnými jmény pak posiluje pocit ztotožnění se s danými skutečnostmi, a tím i pocit kolektivní sounáležitosti týmu. Tato vazba funguje i naopak – soupeřova *svatyně* se stává objektem zájmu každého hráče, je žádoucí proniknout do jeho *výsostného území*. V případě ohrožení vlastní branky jde o *zažehnání nebezpečí*. Až do pravidel kopané proniklo další z obrazných pojmenování – *malá domů*. *Doma*, to je v brance našeho týmu.

Konečně může být také obraz promítán skrze naši chuť, případně záležitosti související s vařením a stolováním. Sportovci nám mohou *předložit výtečné menu*. Tým by měl být řádně *namíchán*. Přihrávku lze *naservírovat*, někdy dokonce i *na zlatém podnosu*. Protihráče si můžeme díky zařazení nějakého netradičního či náročného prvku náležitě *vychutnat*. Akce se může tímto proměnit v opravdovou *lahůdku*. Sportovcům zřejmě velmi zachutnalo jižní ovoce, neboť *banán* se stal slangovým synonymem gólu. *Ochutnat* se ale dá i pouhý vstup na hřiště nebo účast v nějaké soutěži. O přestávce se v kabině *pečou* různé věci, někdy se i *zamíchá* se sestavou. Uspokojit *sportovní labužníky*

a gurmány bývá vskutku náramně těžký úkol, pouhý *odvar* je již totiž příliš nenadchne a *bramboračka* už vůbec ne.

Dle sportovních článků na sebe hráči v průběhu zápasu hovoří svou specifickou řečí, zápas je chápán jako dialog. Vhodnou přihrávkou mohou *oslovit* spoluhráče, vstřelením branky *odpovědět* soupeři, když jej předtím mohou *varovat* náznakem šance atp. Samozřejmě že si spoluhráči nemusí *porozumět*, to když jeden z nich *nepochopí úmysl (oslovení)* druhého, tudíž špatně vyhodnotí situaci. Někdy dokonce úplně *vázne komunikace mezi hráči. Neposlouchat* ale může i míč.

Z výše uvedených řádků je tedy patrné, že sportovní články mohou zaujmout i lingvistu, a závisí jen na čtenářích, zdali je budou vnímat pouze jako všední novinářskou práci.

Vojtěch Malínek

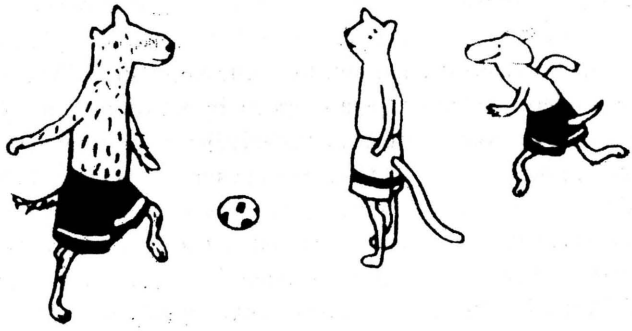

KATEGORIE, STEREOTYP, VÝZNAM

Neb když byl učinil Hospodin Bůh z země všelikou zvěř polní i všecko ptactvo nebeské, přivedl je k Adamovi, aby pohleděl na ně, jaké by jméno kterému dáti měl. I dal Adam jména všechněm hovadům i ptactvu nebeskému a všeliké zvěři polní.

I. kniha Mojžíšova, kap. 2, v. 19, 20

Není to jen *ptactvo nebeské*, proč jsme pro následující „ptačí" stránky zvolili toto biblické moto, stejné, jaké nacházíme v díle Jana Ámose Komenského Orbis pictus – Svět v obrazech. Z téže knihy navíc přetiskujeme několik ukázek: obrázků, k nimž patří slova – a celé texty. Jsou svědectvím o tom, že také Komenský chápal svět v těsném propojení s jazykem; výuka jazyka (resp. jazyků) jde v jeho učebnicích souběžně s předáváním poznatků o rozličných dimenzích světa.

Ale znovu – nejen to. V uvedené biblické citaci se připomíná, že zvířata byla Bohem přivedena k člověku, aby je pojmenoval. Náboženský myslitel Romano Guardini o tomto prvotním aktu pojmenovávání (a pojmenování) píše: *S otevřenými smysly a vidoucí duší prohlédal člověk skrze podobu do podstaty a vyslovoval to jménem. A jeho duše odpovídala tvoru. Pohnulo se v ní něco, co bylo k podstatě tvora ve zvláštním vztahu. (...) A toto dvojí, bytnost věci venku a odpověď na to uvnitř v člověku, obojí živě sjednoceno, vyslovil jménem.*

Vztah věci a slova, světa a jazyka i podstatu významu (a smyslu) můžeme tedy snad vidět takto: to, co je „venku", je v průniku s „vnitřním", lidským „vysloveno jménem", a tedy i učiněno myslitelným.

A proč jsme si zvolili pro představení témat jazykového obrazu světa a kategorizace právě ptáka a ptáky? – Trochu náhodou a trochu záměrně.

Na počátku části věnované kognitivistickému pojetí kategorizace a významu chceme připomenout legendární „ptačí" výzkum inspirátorky a klasičky teorie

prototypu, psycholožky Eleonory Roschové; k ptákovi jako příkladu se s dalšími nápady vraceli i jiní podobně orientovaní badatelé – Lakoff, Wierzbicka a další. Zamyslíme se spolu s nimi nad tím, jak vlastně kategorizujeme, co znamená pták pro nás Čechy, které tvory jsme do této kategorie ochotni zařadit a které nikoli. A také – proč asi.

Potom se s Gabrielou Sittovou podíváme na český jazykový obraz světa tak trochu z ptačí perspektivy. Možná jste si ještě nikdy neuvědomili, co pro nás různí ptáci a ptáčci znamenají, jak často se s nimi v každodenní řeči setkáváme, že za jejich přispění třeba měříme čas, charakterizujeme lidské vlastnosti a ještě mnoho jiného. Při čtení se můžeme zamyslet nad tím, jak si s „ptactvem nebeským" poradil náš český Adam.

Pak sice ptačí perspektivu opustíme, ale zůstaneme u jazykového obrazu světa, kategorizace, prototypu a stereotypu, konotací. To jsou totiž klíčové pojmy kognitivní lingvistiky, jejichž prostřednictvím lze uvažovat o významu jinak, než je to u nás zatím obvyklé.

Začněme však ptákem, jak jsme slíbili.

iv

Živočichové, a předně ptactvo.	Animalia, & primùm Aves.	Die Thiere, und erstlich die Vögel.

Pěkný ptáček

(Poznámky ke kategorizaci a kognitivní definici významu)

Co to znamená pták?

Rozhodně ne pouze „opeřený obratlovec s křídly", jak uvádí SSČ. Taková definice je užitečná tím, že vyloučí z množiny veškerenstva všechno, co daným objektem není: nejprve odsune ne-obratlovce, když určí nejbližší nadřazený pojem (genus proximum), a poté vytkne takové zvláštní rysy (differentia specifica), které obratlovec musí mít, aby mohl být vložen do imaginární nádoby s nápisem PTÁCI: co je bez peří a bez křídel, musí se dát mimo nádobu.

Tak se definuje (de-finio, de-finire – o-mezovat, o-hraničovat) už od Aristotela. Na základě přesně vymezených vlastností se oddělí exempláře, které dané rysy mají, od těch, které je nemají. To je pojetí, říká Lakoff, které ukazuje kategorii jako nádobu (nebo kontejner, vyhovuje-li někomu tato představa lépe).

Kognitivní psycholožka Eleonora Roschová se však už na počátku 70. let začala zamýšlet nad tím, zda lidé opravdu chápou přináležitost k dané kategorii takto jednoznačně. Zkoumala, jak kategorizujeme: zda je pro nás přirozené uvažovat o daných exemplářích **buď** jako o ptácích, **nebo** jako o ne-ptácích – anebo zda je posuzujeme jako ptáky **určitého stupně**. Zjistila, že platí druhá možnost.

Respondenti byli požádáni o sestavení určité hierarchie zadaných tvorů podle toho, nakolik jsou podle nich (reprezentativními) ptáky, do jaké míry odpovídají obrazu ideálního ptáka. Výsledky byly překvapivě jednoznačné. Zkoumané osoby pokládaly za nejtypičtější ptáky drozdy, méně typickými se ukázali orli, následovala drůbež – slepice, kachny a husy, teprve potom se umístili tučňáci a pelikáni, na konci – jako nejméně typičtí – se octli pštrosi. Pod pštrosy skončili netopýři a zcela mimo zůstaly krávy.

Lakoff se zamýšlel nad tím, čím je dáno, že průměrný uživatel jazyka zcela jednoznačně určí, že netopýr není pták, zatímco pštros ano: netypický, divný, ale přesto ho všichni dotázaní zařadili mezi ptáky. Lakoff vyslovuje domněnku, že přece jen existují jisté vlastnosti, které jsou pro zařazení do dané kategorie nutné. U ptáka je to zobák, peří a snášení vajec. Netopýr tyto vlastnosti postrádá, a proto ho jakožto ptáka dotázaný intuitivně odmítá.

Když však dostali respondenti za úkol umístit výše uvedené tvory na jakési „ose ptákovitosti", asi nás nepřekvapí, že netopýři byli ve všech grafech

zakresleni nad kravami: oproti nim se totiž vyznačují přece jen jakýmisi ptačími vlastnostmi. Zoolog by jistě nesouhlasil, podle něho jsou netopýr i kráva ve vztahu k ptákovi zhruba na stejné úrovni. Naivní obraz světa zakládá však kategorizaci jinak než obraz vědecký. (Velryba také není ryba – a všichni to víme, ale přesto máme iracionální pocit, že přece jen aspoň trochu je; a potvrzuje nám to i jazyk.)

Vlaštovice 12, vrabec 13, straka 14, kavka 15 a netopýr 16 (křídlatá myš) lítají okolo domův.	Hirundo 12, Passer 13, Pica 14, Monedula 15 & Vespertilio 16, (Mus alatus) volitant circa domos.	Die Swalbe 12, der Sperling 13, die Älster (Hetze) 14) die Dohle 15, und die Fledermaus 16, (geflügelte Maus). fliegen um die Dächer.

Některé vlastnosti jsou tedy pro zařazení do kategorie nutné, jiné se striktně nevyžadují, ale prototypový představitel dané kategorie je má (u ptáka je to zejména schopnost létání a zpěv, dále pak stavění hnízda a péče o mláďata aj.): tyto vlastnosti utvářejí jazykový – a jazykově-kulturní – obraz dané věci (její prototyp či stereotyp), a tím spoluutvářejí i jazykový obraz světa. Zakládá se jimi možnost fungování (tj. sdílení) přenesených významů, frazeologie apod.

Anna Wierzbicka upozorňuje, že se výše uvedený výzkum vztahoval k anglickému pojmu, lexikalizovanému ve slově „bird". V jiných jazycích (a kulturách) může být prototyp týž, ale může se i různit – a také hranice mezi kategoriemi mohou vést odlišně. Tak např. – podle A. Wierzbické – nejbližší ekvivalent „ptáka – bird" v australském jazyce Nunggubuyu zahrnuje prý nejen netopýry, ale navíc také třeba luční koníky, zatímco v australském jazyce Wa rlpiri naopak mezi „ptáky" netopýři nepatří, ale nejsou mezi ně zahrnuti ani pštrosi.

Tradiční významová definice je přesná, uzavřená a intenzivní – zatímco tzv. kognitivní definice významu nikoli. Ta vyhovuje odlišným kritériím – ukazuje něco jiného, a jinak. Je především spíše explikací než definicí v přesném smyslu slova; měla by ukázat různé polohy významu, možné kontexty výskytu a z nich plynoucí konotace. Tím je dána její extenzivní povaha a „otevřenost" (neohraničenost, neukončenost). Jádrem takové „definice-explikace" by mělo být podle kognitivistů vymezení prototypu, resp. stereotypu – jehož vlastnosti se uplatňují jako konotace; od něj se pak rozbíhá vše ostatní.

K prototypu se dobíráme na základě přenesených významů (a vůbec na základě struktury všech možných významů slova), dále na základě frazeologie a obecně sdílených textů (lidová slovesnost, šlágry, průpovídky, známé, často citované výroky, verše apod.) a relevantní informace nám mohou poskytnout také umělecké texty.

Podíváme-li se na např. na frazeologii spjatou se slovem „pták", otevře se nám možnost uchopit jeho základní významové konotace: „volný/svobodný jako pták (v povětří)", „letí jako pták" (to konotuje křídla, létání, rychlost, výšku, nebe – a pak též volnost a svobodu), „vidět (něco) z ptačí perspektivy" (znovu výška, nadhled), „zpívá jako ptáček", „podle peří/zpěvu poznáš ptáka" (pták je pro nás prototypem tvora, který pěkně zpívá, také má peří), „sedl si do teplého hnízda", „snáší na hnízdo", „založili si vlastní hnízdečko", „děti jim postupně vyletěly z hnízda" (jedním z příznačných atributů ptáka je hnízdo a starost o mláďata, což se nám stává jednak obrazem hmotného zajištění, jednak domácnosti a domova, který vytvářejí zejména rodiče pro své děti).

Kdybychom měli ptáka nakreslit (anebo určit, že na obrázku je právě pták), jistě by měl zobák a křídla (a případně i peří). Kdyby se nás někdo zeptal, co pták obvykle dělá, jak se projevuje, řekli bychom jistě – zpívá, létá, staví si hnízdo, snáší do něj vajíčka, sameček se samičkou společně pečují o mláďata. Asi bychom souhlasili také s tím, že co do velikosti je prototypový pták spíše malý ptáček – jako třeba kos, drozd, skřivan, vlaštovka, sýkorka.

Zopakujme si ještě na závěr: tučňáci a pštrosi sice nezpívají, nelétají a mnohonásobně překračují velikost typických ptáků, nacházejí se na periferii dané kategorie, od prototypu ptáčka zpěváčka jsou hodně vzdáleni, ale mají zobáky, peří a vejce, a tudíž o jejich zařazení mezi ptáky nebude sporu.

A ještě úplně nakonec: ve Slovníku české frazeologie a idiomatiky je uvedena celá řada neslovesných frazémů, jejichž součástí je slovo *pták/ptáček* rozvinuté adjektivem: je to pták či ptáček „čistý", „pěkný", „povedený", „podařený" – „podezřelý", „prohnaný" – povšimněme si časté aliterace, dvou P na začátku – a také pták „vychytralý" – a dále ještě „cizí" nebo „divný pták".

Významový výklad začíná ve všech případech slovy: „Člověk, zpravidla muž..." a pak vždy následuje (velmi) nepříznivá charakteristika.

Jsou tu ovšem ještě další ptáci, kteří se vyskytují ve stejně konstruovaných frazémech, ale se specifikovanějšími (a ne vždy tak negativně zacílenými) významy: „přelétavý pták" (nestálý milenec, střídající ženy), „černý pták" (katolický kněz), „noční pták" (člověk, který často rád ponocuje – případně po nocích flámuje), „tažný (nebo stěhovavý) pták" (člověk často měnící místo pobytu), „vzácný pták" (významný a opečovávaný člověk), a dokonce „zlatý pták" (člověk velmi bohatý). „Ocelového ptáka" mezi ně však počítat nebudeme, protože to znamená letadlo.

Irena Vaňková

Svět z ptačí perspektivy

(Ptáci v českém obrazu světa)

Ptáci se do našeho světa a jazyka dostávají nejrůznějšími cestami. Malé děti hrají různé „ptačí hry" (čáp ztratil čepičku), znají pohádky, ve kterých mají ptáci často důležitou roli (havran jako Rumburak z Arabely, Krakonošova sojka, holoubci jako pomocníci Popelky, pták Ohnivák atd.) a od školních let si sýkoru,

sýčka a výra spojují s vyjmenovanými slovy. Literatura, písničky a filmy jsou plné ptačích motivů a známé jsou třeba i „ptačí" jazykolamy (Šel pštros s pštrosicí a pštrosáčaty, Tři sta třicet tři stříbrných křepelek...) nebo dechové cvičení Oře, oře Jan, přiletělo k němu devět vran...

V češtině existuje také spousta příjmení ptačího původu (Drozd, Holub, Červenka, Špaček aj.). Po ptácích se u nás mohou jmenovat i města a vesnice (Kosov, Drozdov, Vranov, Kohoutovice, Sokolov aj.), připomeňme také řeku Orlici a zámek Orlík. Ze slovní zásoby mají motivaci související s ptáky např. třešně ptáčnice, houba holubinka či rostliny vlaštovičník, orlíček a kohoutek. S kohoutkem se ovšem setkáváme častěji v souvislosti s vodovodem nebo puškou.

Ptáci se zkrátka do naší reality dostávají na tisíc a jeden způsob, ať už jako moravští vrabci, Pittsburgh Penguins, kolibří vydání knížek, nebo v jazykových hříčkách, příslovích a pořekadlech: Vrána k vráně sedá..., Už si to cvrlikají vrabci na střeše..., Podle peří poznáš ptáka. Jistě byste si vzpomněli na mnoho dalšího.

Ptáci a měření času

Roční a denní doby, bdění a spánek, a také zrození, život a smrt – v tom všem nás tak či onak provázejí ptáci.

S příchodem jara je pro nás spjata vlaštovka. Jedna sice jaro nedělá, ale když jich z teplých krajin přiletí víc, jaro je tady. S létem máme spojeny asi obecně všechny ptáky a podzim nám opět připomenou vlaštovky, řadící se na telegrafních drátech k odletu do teplých krajin. Zimu charakterizuje nejspíše sýkorka a vrána – a možná trochu i slepice, protože na Nový rok se nám den prodlužuje o slepičí krok. Den chápeme jako dobu od zakokrhání kohouta, tedy od kuropění, do zahoukání sovy, které znamená, že je noc. Někteří lidé chodí spát už se slepicemi. Někdo je noční pták („typ sova"), jiný zase ranní ptáče (typ „skřivan"), takže vstává se skřivánkem – a dál doskáče.

Kukačka nám odpočítává roky života. Příchod smrti signalizuje sýček. Dobu po smrti naši předkové označovali jako pasení slepic nebo hlídání vrabců. Pro dávnou minulost se užívá spojení „Tomu už vrány odzpívaly" anebo „To jsem ještě lítal s vranama", v případě, že jsem tehdy ještě nebyl na světě. (Vráně a čápovi ostatně vděčíme za mnohé: každý dobře ví, co to znamená, když někam přiletí vrána nebo čáp.)

Na otázku „Kdy?" se můžeme dočkat odpovědi „Až kohout vejce snese"

nebo „Až kukačka na Vánoce zakuká". A když něco skončí (anebo když víme, že k tomu vůbec nedojde), říkáme, že máme po ptákách.

Ptáci jako pokrm

Pro českého strávníka je celkem běžnou záležitostí pečená husa, kachna, krůta nebo kuře. Na jídelním lístku se dále objevuje moravský vrabec nebo španělský ptáček. To jsou však názvy poněkud zavádějící. V těchto případech se totiž strávník dočká prorostlého vepřového masa nebo hovězího závitku. Stejně tak papoušková buchta není pečena z papoušků, ale je takto nazývána pro svou barevnost. – V pohádkách bývá symbolizován blahobyt království tím, že se při hostině podávají skřivánčí jazýčky, tedy něco velice vzácného, ale i v takovémto království jsou to jistě porce jako pro vrabce. Nejen v pohádkách se potom setkáváme s lidmi, kterým létají pečení holubi přímo do huby.

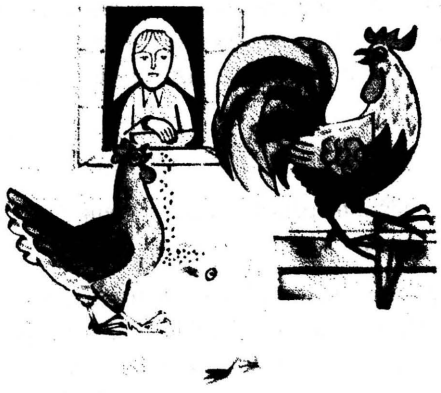

Ptáci v charakteristice prostředí

Zpěv a cvrlikání ptáků chápeme jako kulisu příjemného prostředí, například jarního nebo letního dne v přírodě. Nepříjemně na nás působí, když široko daleko není slyšet ani ptáčka nebo je-li slyšet výhrůžné krákání krkavců, havranů a vran. Stísněnost a strach navozuje houkání sov a sýčků.

Ptáci a lidský vzhled

Co se nám líbí? Když má žena štíhlou labutí šíji, dlouhé havraní vlasy a ještě v pokročilém věku běhá čile jako křepelka. Nelíbí se nám naopak, když má někdo vrabčí hnízdo na hlavě, věčně husí kůži a vůbec je to takové ošklivé káčátko. Někdo má hlásek jako slavík nebo skřivan, jiný kráká jako vrána, někdo má bystrý pohled jako ostříž a jiný kouká jako husa do flašky, jako kuře

do ječmene, nebo jako sůva z nudlí. Lidová slovesnost představuje mladý, krásný pár jako sokolíka a holuběnku.

Ptáci a lidské vlastnosti

Spousta ptáků se pro nás stala symbolem nějaké lidské vlastnosti. Ukazuje se to nejlépe ve frazeologii. Člověk může být pyšný jako páv, naduty jako holub, zvědavý a rozpustilý jako vrabec, nebojácný a smělý jako kos, veselý jako skřivánek, moudrý jako sova nebo švitořivý jako vlaštovka. Když se někdo s někým nemá rád, nadává mu do starých havranů nebo vran, do hloupé slepice a husy pitomé. Někdo může být mírná holubičí povaha, takže by ani kuřeti neublížil, jiní se na vás zase vrhají jako supi a jestřábi. Když si muž se ženou projevují sympatie, cukrují jako dvě hrdličky nebo spokojeně vrkají jako holoubci. Jsou lidé chamtiví jako krkavci, jiní zase mají krkavčí matku. Někteří rádi klamou své okolí, takže nám často něco nakukají, a jiní sýčkují, aby nás vystrašili. Jsou také lidé bez vlastního názoru, kteří papouškují všechno po druhých, a lidé, kteří před zodpovědností strkají hlavu do písku jako pštrosi. – Lidských vlastností je zkrátka nepřeberné množství – stejně jako ptáků.

Gabriela Sittová

Ještě ptačí drobečky

Viděli jsme, jak se rozličné konotace spjaté s „ptačí" slovní zásobou udomácňují v různých významových oblastech jazyka, a tím spoluutvářejí naše vnímání světa. Všichni rozumíme, co to znamená, když se řekne třeba (a vůbec ne o ptácích!) *drž zobák, pod ochrannými křídly, holčičky štěbetaly a švitořily, dva kohouti na jednom smetišti, spadl mu hřebínek, nesýčkuj* nebo *nepapouškuj, vrhli se na něho jako supi.* Dokázali bychom také bez problémů vyložit, proč se

to tak říká. Tak třeba sýček podle starých pověr strašidelně houká a přivolává neštěstí, papoušek všechno po lidech opakuje, aniž rozumí. Právě to jsou vlastnosti promítající se do konotací, které utvářejí stereotypový obraz daného pojmu.

Až jednou na velikém sněmu ptačím v čase mezi skřivánkem a sovou bude jednohlasně přištěbetáno jaro, já se tam vrátím..., tak začíná F. Halas svou známou básnickou prózu. Ptáků v ní vzpomíná opravdu mnoho, a nejen tam. Podívejme se třeba do jeho poezie pro děti. *Víte, že u nás rozumíme ptačí řeči?* ptá se v Já se tam vrátím. A touto dětskou básničkou jako by odpovídal:

Přivítání v lese

Konipásek:
Živ-lis. Živ-lis.
Kukačka:
Kluku, kluku.
Čížek:
Jde ci-zí, ci-zí.
Drozd:
Nech ho jít. Nech ho jít. Tady já. Tady já.
Sýkorka:
Cici pán, cici pán. Syp. Syp. Syp.
Mandelík:
Má frak, frak, frak.
Krutihlav:
Viď, viď, viď.
Chocholouš:
Ten si žije. Ten si žije.
Linduška:
Zmýlí-li. Zmýlí-li.
Sedmihlásek:
De, de, de, děda, děda staré, staré.
Pěnkava:
Rršťák, rršťák, rrošťák.
Žluva:
Dé na pivo, na pivo, ivo.

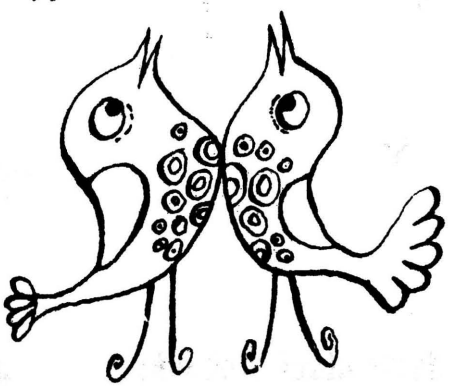

Básník se zde zjevně nechává inspirovat lidovou poezií a frazeologií – i tam je totiž jasně přítomen nosný princip jazyka a celého lidského vidění světa:

antropocentrismus (zde ho nacházíme v podobě antropomorfizace). Všemu máme tendenci dávat lidský rozměr a lidský smysl, všemu potřebujeme rozumět – tak jako v obyčejných skvrnách vidíme výjevy či znaky, i v náhodných zvucích jsme nakloněni vnímat slova a věty svého jazyka. „Vydávat zvuky" pro nás v určité poloze prožívání světa (která je nám vlastní alespoň v dětství) znamená „mluvit" – a toto mluvení se jazyk i básník pokoušejí konkretizovat a interpretovat. V jiné básni s dětským motivem – Jak přišla hrdlička k pásku – F. Halas názorně „dotahuje" a rozehrává tradiční, v jazyce zakotvené, obecně sdílené „cukrování" české hrdličky, když nechává ptáčka v hlavní úloze promluvit: *Ježíškovi do kašičky / cukrú cukrú cukrú dám...*

Možná si tu vzpomeneme na úvahy J. Mukařovského o tom, kdo že to vlastně básní: nikoli (jen) básník, ale ještě před ním sám jazyk. Platí to nesporně i v tomto „kognitivním" smyslu slova.

Irena Vaňková

Až přiletí vlaštovičky...

(K českému obrazu vlaštovky)

Malá Adelka v Babičce Boženy Němcové věděla, že se tatínek vrátí domů, „až přiletí vlaštovičky": tedy na jaře. Vlaštovka je v našem českém světě (a nejen v něm) tvorem velmi oblíbeným. Svědčí o tom třeba lidové písničky plné zdrobnělých vlaštoviček, vlaštověnek a lastoviček – ale nejen ony.

Vlaštovka ohlašuje nejen **jaro** (a svým odletem pak **podzim**), ale v lidových svítáníčkách také jarní nebo letní **ráno** (*vlaštovička lítá, povídá, že svítá*). Lidová poezie si všímá jejího zvláštního letu: *Létala si laštověnka, létala, až sa ona nebe, země týkala...* Často (dokonce v další sloce předchozí písně) vystupuje v antropomorfizaci jako dívka, příp. jako možná nevěsta: *Přiletěl k ní krahulíček, pěkný pták, / budeš-li sa, laštověnko, vydávať?* Často je k vlaštovičce přirovnáno milé děvče, dokonce tak bývá i oslovena: *Dívča, dívča, lastovička...*

Štěbetaly jak vlaštovičky – tak nazývá Leoš Janáček jednu z částí klavírního díla Po zarostlém chodníčku: jistě jde o dívky, o jejich živý, radostný, ustavičný hovor a smích; podle charakteru hudby by to však stejně dobře mohly být i vlaštovky. K **zvukovému projevu vlaštovek** (a také pak přeneseně povídavých

žen, dívek a dětí) se kromě *štěbetání* vztahují i slovesa *švitořit*, *šveholit*, případně též *cvrlikat*, které ovšem necharakterizuje výhradně vlaštovku. (*Švitoří* a *šveholí* ostatně také nejen vlaštovky – i když ty asi nejčastěji –, ale též jiné ptactvo.)

V známé pranostice se specifický let vlaštovky vztahuje k prognóze **deště**. Létají-li vlaštovky nízko nad zemí, bude pršet.

Věřilo se, že vlaštovčí **hnízdo** přináší stavení štěstí a ochranu. Hospodář nesměl dopustit zkázu vlaštovčího hnízda, zranění či smrt vlaštovky – to by znamenalo neštěstí. Proto lidé vlaštovky chránili a starali se o ně. Také si jich vážili za neúnavnou starost o potomstvo; upozorňovali své děti na to, jak vlaštovčí rodičovský pár shání potravu a ptáčatům pískajícím v hnízdě hlady vkládá mouchy a červy do otevřených zobáčků.

V umělých písních, v poezii i krásné próze bývá vlaštovka neodmyslitelným atributem **domova**, rodné krajiny, okolí domu, důvěrně známého světa dětství. Objevuje se ve vzpomínkách na venkovský domov, rodné stavení – a také ve scénách opouštění domova a dojemného návratu pod rodný krov. Připomeňme lidové veršíky z vyšívaných kuchařek: *Kde vlašťovky sídlí, tam štěstí bydlí.*

Domov se tedy v souvislosti s vlaštovkami ukazuje dvojím způsobem: jednak se ztvárňuje – v jakési antropomorfizaci – přímo jejich, „vlaštovčí" vztah k domovu (tažný pták, vrací se, vyhledává vždy totéž hnízdo), a jednak se využívá paralely se vztahem naším, lidským (srov. níže text J. Nohavici); do třetice vlaštovky bývají jedním z exponovaných atributů, bez nějž by domov nebyl domovem – jak se to ukazuje např. v níže uvedeném příběhu z pera J. Skácela o přistěhovalcích, kteří si nechali právě proto dopravit do nového domova v Austrálii loď plnou vlaštovek.

S vlaštovkami je tedy spjato **vítání** a **loučení**, často se ztvárňuje jejich **návrat** a **odlet**. Návrat se chápe jako radostná událost (nesou nám jaro, naději – v křesťanství se snad proto staly symbolem zmrtvýchvstání). Odlet vlaštovek se ukazuje naopak jako příležitost nostalgická, připomínka plynutí času, konce, loučení s tou lepší polovinou roku, příchodu zimy – ale také vede k uvědomělému prožití cykličnosti času a opakování dalšího období.

Už v obrazu světa, který se předkládá předškolním a školním dětem, má vlaštovka své pevné místo. Stěhovavý pták, atribut jara, podzim je spjat s odletem vlaštovek, shlukují se k odletu na telegrafních drátech, odlétají do teplých krajin. Švitoří a štěbetají, mají „černý fráček", stavějí si hnízda u lidských obydlí apod.

Dnes už neznáme přísloví zachycené u Čelakovského *Den začíná lastovička, večer končí zpěv slavíčka*, k jehož vysvětlení sběratel dodává: *Překrásné připodobnění! Napřed pracuj, potom požívej veselí.* Další přísloví, v němž figuruje vlaštovka, se užívá běžně dodnes: *Jedna lastovka nedělá jaro.* Podobně vystavěno (jen s významem přesně obráceným) je *i bez jedné lastovičky léto bude.* Poslední vlaštovka zachycená v Mudrosloví pochází z frazému, který má charakter pranostiky: *Když lastovice letí, jest znamení podletí.*

Všimněme si následujících textů a kontextů – a posuďme, co pro nás v našem českém světě znamená vlaštovka.

Irena Vaňková

František Halas
Návrat

Vlaštovičky, vlaštovičky,
povídalky, švitořičky,

už nám z dálky jaro nesou,
na domov se celé třesou.

Prohlédly si, kde co leží,
hnízda, dvorky, špičky věží.

Pak spustily naříkání:
Tři vidličky chybí, páni.

Tři vidličky, tři vidličky,
pokřikují na lidičky.

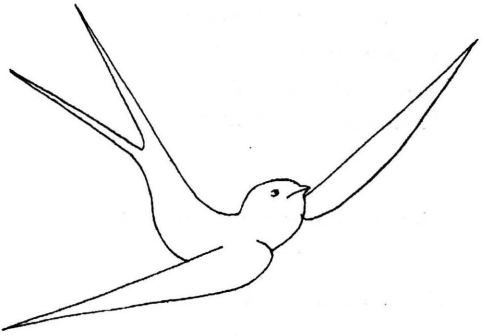

Jaromír Nohavica
Vlaštovky

V kuchyni u nás ve světlíku
dvě vlaštovky si hnízdo spletly.
K podzimu myslí na Afriku
a na jaře zas na náš světlík.

Jsou to holt napůl Afričanky
a napolovic Češky.

V hlavičkách nosí přesné plánky
a nectí rovnoběžky.

Včera se zrovna navrátily
a krásně štěbetají.
Ptám se jich: „Holky, kde jste byly?"
A ony prý: „V teplých krajích!"

A mně tu doma byla zima.
Třás´ jsem se jako akát.
Tak ať prý příště letím s nima,
než furt jen doma plakat.

Obrátit život jako stránky
a začít jako novic?
Závidím vám, vy Afričanky
a Češky napolovic.

Vám se to řekne: mávnout křídly
přes Středozemní moře...
Pták, ten si bydlí, kde si bydlí –
ale člověk je jinak stvořen.

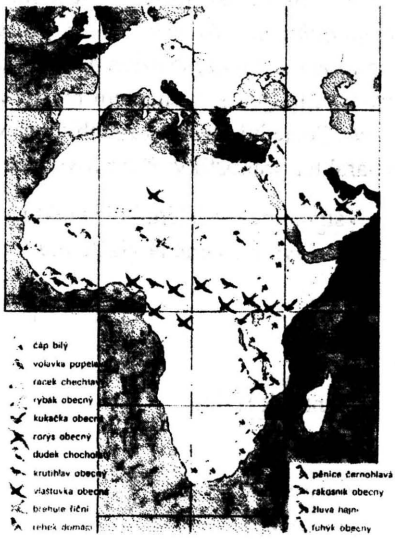

Vlaštovky s Janem Skácelem

...
vlaštovky hbité rovnou nití
studánky k nebi přišívají
rovný je den a slunce svítí
na rovné léto v rovném kraji

Malá recenze na vlaštovky a smutek

Žádal jste mne, abych Vám napsal dopis, milý příteli, chcete to na mně, protože je Vám smutno a z domova teď chodí tak málo psaní, ale co Vám mám odpovědět, když smutek znamená, že za něco platíme, a když platíme, tak jsme koupili a vlastníme. Co tedy chcete ode mne, který nejsem ani smutný, ani veselý a nemám zhola nic a jsem chudák.

Ale tane mi na mysli starý verš o vlaštovce, „která si loví podél cest", a tak Vám píši o vlaštovkách, kdesi jsem četl ten příběh, nebo mi jej někdo vypravoval, už nevím, ale zůstal u mne doma, už mne neopustil a já Vám jej, chcete-li, dám.

Je to příběh z doby, kdy první svobodní osadníci se vylodili v Austrálii, v podivuhodném zemědílu objeveném na poslední chvíli, v čase, kdy už všechno bylo objeveno, a přece to nebyla pravda. Ti lidé pocházeli z krajin, kde, jak říká starý verš, „vlaštovky loví pilně podél cest", ale v Austrálii vlaštovky nežily, jejich hliněná hnízda chyběla ve stájích a nad řekami scházel jejich nízký let.

Země byla nová a lidé se v ní nenarodili, mnoho se jim muselo stýskat, když se nakonec rozhodli, že vypraví do Evropy loď, aby přivezla několik vlaštovek, byla to podivuhodná loď, vrátila se a plula po mnoha mořích podobna ptáčníkovu krámu, plná čiřikání.

Toho jara a toho léta lovily v osadách hbité vlaštovky podél cest vyježděných hrubými farmářskými vozy, jakási jistota vznikla, jakési klamné uspokojení. Pak ale přišel čas, kdy v Evropě přicházívá zima, kdy se ptactva zmocňuje neklid, kdy se ptáci slétávají nad močály a nemilosrdně ubíjejí ostrými zobany staré a nemocné druhy, kteří by nevydrželi dlouhou cestu, přišel ten čas a nešťastné vlaštovky přivezené na trojstěžníku do nové země rovněž pocítily věčný neklid stěhovavého ptactva. Jednoho dne se zvedla hejna a vlaštovky odlétly k jihu a nikdy se nevrátily. Neboť na jihu od Austrálie, milý příteli, je moře a vy to víte ze školního atlasu. Nic než moře a potom led, led, led a ledovce.

/Toto je příběh, který už dlouho u mne zůstává, a vy jste chtěl, kamaráde, abych Vám občas napsal pár řádků, protože z domova chodí poslední dobou málo psaní.

Učinil jsem tak a nezlobte se na mne./

...
hrst slámy u kuchyňských dveří
a leží tam už od večera
vlaštovky loučily se včera
a celý dnešní den je z peří

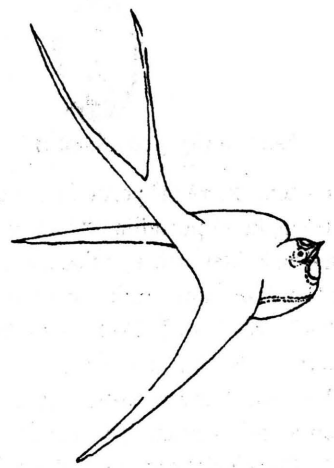

Verše psané na starý i nový způsob

Vlaštovko nesmíš nás vynechat
tak jako já se nesmím prát
a marně marná slova ztrácet
jestli je pro mne dobrá dost
ta zem kde noc tak trpce voní

Pro její staré něžné rány
sám zraněný a rozedraný
musím se vyptávat sám sebe
jestli jsem dosti dobrý pro ni

Vlaštovko nesmíš nás vynechat
až na jaře se budeš vracet

Stereotypy v rodinných a příbuzenských vztazích

V našem příspěvku si klademe otázku, s jakými významy spojují čeští rodilí mluvčí slova ***matka***, ***otec***, ***tchyně*** a ***tchán*** a jaké asociace u nich tato slova vyvolávají.

Nejprve nahlédněme do ankety, kterou jsme předložili studentkám a studentům Filozofické fakulty UK. Mezi respondenty výrazně dominovalo ženské pohlaví, studentky byly ve věku 22–26 let. Odpovědi můžeme tedy považovat za sondu do jazykového obrazu rodinných a příbuzenských vztahů českých rodilých mluvčích zmíněné sociální skupiny.

M = matka **O** = otec **T1** = tchyně **T2** = tchán

1. otázka: Jaký pro vás mají význam slova *matka* a *otec*?

M – žena, která mě porodila a vychovala; **O** – muž, který mě zplodil a vychoval;
M – ta, která porodila dítě a vychovává ho; **O** – ten, který zplodil dítě;
M – žena, která mě porodila, která se o mě a moje sestry stará, manželka mého otce;
O – manžel mojí matky, stará se o nás, vychovává nás;
M – člověk, který někoho instinktivně, pudově brání i na úkor sebe; **O** – člověk, který je někomu autoritou;
M – žena, ochranitelka, opatrovatelka; **O** – ten, který nás zplodil, charakter, ochranitel, ochránce, bezpečí, muž, autorita;
M – **O** – klasické vysvětlení – pojmenování příbuzenských vztahů; moji rodiče;

M – žena, která mě vychovala, porodila, manželka mého otce; **O** – muž, který mě učil spoustu technických věcí, manžel mé matky;
M – žena, která je tu pro dítě, v které dítě hledá ochranu, nemusí to být žena, která dítě porodila – adopce; **O** – muž, ve kterém dítě hledá ochranu, s kým se cítí být svázáno určitým poutem, podobně jako u matky;
M – žena, které jsem se narodila a která mě vychovávala, má mě ráda, zná mě velmi dobře;
O – muž, který žije stále s mou matkou, má nás rád a zabezpečuje nás;
M – člověk, který tě porodil; **O** – člověk, který byl tím druhým, aby ses mohl narodit;
M – osoba ženského pohlaví, jež porodila dítě; **O** – muž, jenž má (zplodí) dítě;
M – žena, která tě porodila, živitelka a pečovatelka, vychovatelka; **O** – manžel, partner tvé matky, živitel, autorita – vzor (volný čas).

2. otázka: Jaký pro vás mají význam slova *tchyně* a *tchán*?

T1 – matka manžela/manželky; **T2** – otec manžela/manželky;
T1 – z mého hlediska matka mého manžela, pro dítě babička; **T2** – otec mého manžela, pro dítě dědeček;
T1, T2 – rodiče manžela, manželky, pro dítě jeden pár – babička a dědeček;
T1 – matka, která ztratila syna a snaží se pomáhat jeho sekundární rodině, ale potřebuje to jen ona sama pro sebe; **T2** – může to být podle zvuku cizí, japonské citoslovce nebo bylina, nějaká orientální loď atp. – slovo pro mě nenese význam;
T1 – matka matky (pro otce), matka otce (pro matku), důležitý individuální vztah založený na jednotlivých osobnostech; **T2** – otec matky – def. jako u tchyně; může být v pozitivní nebo negativní roli;
T1,T2 – partnerovi rodiče, někdy se užívá pojmenování matka pro tchyni a otec pro tchána;
T1 – matka mého otce – ve vztahu k matce; **T2** – otec mého otce – ve vztahu k matce, rodiče mého partnera;
T1 – matka mého manžela (partnera), v optimálním případě moje druhá matka, mohu se na ni spolehnout; **T2** – otec mého manžela (partnera), v optimálním případě můj druhý otec;
T1 – T2 – rodiče mého manžela, tj. matka a otec, vztah zprostředkovaný přes manžela, tedy kladný;
T1 – matka tvojí budoucí manželky/manžela; **T2** – otec tvé budoucí manželky/manžela;
T1 – matka manželky; **T2** – otec manželky;
T1 – matka ženy, kterou si vezmeš; **T2** – manžel tchyně, vykáme jim a máme k nim korektní vztah, ale lehce rezervovaný.

3. otázka: Jaké asociace ve vás vyvolávají slova *matka*, *otec*, *tchyně* a *tchán*?

M – laskavá, milující, pomáhá dětem, radí jim, stará se o ně; **O** – stojí spíše v pozadí, o děti se moc nestará, má mnoho práce, hlavně vydělává peníze;
T1 – nedokáže se vyrovnat s partnerem svého dítěte, hází klacky pod nohy, zbytečně radí a míchá se do toho, do čeho jí nic není; **T2** – v pozadí, umírněný, moc se nezajímá o život svého dítěte a jeho partnera, spíše takový příjemný starý pán;
M – autoritativní, silná osobnost, schopná, chápající; **O** – vedení, směrování, nevyjadřuje své city;
T1 – tvrdá k sobě i okolí, přímá, čestná; **T2** – roztržitý, příliš pracuje, neumí komunikovat;
M – krev, země, temno, bolest, něha, jídlo, úkryt, sukně, hlas, doma, tkáň, doupě, měkký, tráva, bylina, vzduch; **O** – skála, běl, zeď, mráz, stěna, kořeny, úcta, třes, čas, řád, věčnost, ticho, hranice, strach, záchrana, pilíře, mráz, kontury, světnice, práce, obočí, ostří, tma, adresa, hranice;
T1 – druhá, zlá, omezení, vaření, násilí, ztráta, dřevo, trhat, ztrácet, obklíčení, vlastnit, šířka; **T2** – 0;
M – hodná, laskavá, moudrá; **O** – pracovitý, inteligentní;
T1 – protivná až zlá; **T2** – nevýrazný;
M – starostlivost, péče, bolest, slzy, radost, smích, domácí práce, vlasy, láska; **O** – ochrana, ruce, práce, láska;
T1 – problémy, sušené ovoce, strach; **T2** – klid, úsměv;
M – pečlivá, brýle, hodná, snaží se o pochopení, krásná; **O** – pohodlný, líný, vypočítavý, chápavý, dobrý řidič;
T1 – bohatá, hodná, přísná, má velké pochopení; **T2** – 0;
M – maminka, ochrana, péče, láska, odpuštění; **O** – tatínek, ochrana, péče, láska, spravedlivost;
T1 – vtipy o tchýních, tchýní jazyk, jízlivost, přepjatost, ironie; **T2** – pomoc, otec, hra s vnoučaty;
M – voňavé jídlo, úsměv, sluníčko, dopoledne, pohoda, kytky; **O** – kytara, legrace, romantika;
T1 – jeskyně, červená barva; **T2** – hra, šachy, vzdálenost;
M – něha, láska, starostlivost, péče, obživa; **O** – peníze, láska, starost, zábava;
T1 – odstup, rivalita, vžité stereotypy; **T2** – pomoc, práce, opora, odstup;
M – když se ráno probudíme a můj syn mi s úsměvem řekne: „mámo"; obrovský dar, obrovský strach, bezpečí, důvěra, radost, smích a pláč; **O** – důvěra, opora, vzor, oidipovský komplex;
T1 – pracovitá, vlídná žena; **T2** – výborné nedělní obědy, pracovitý, dobrotivý,

nesmí se mu říkat dědeček;
M – dlouhé vlasy, vlastnění, náruč; **O** – vousatý, táta;
T1 – anekdoty o tchyních; **T2** – utopická rodinná společnost.

Dále jsme sledovali, v jakých českých příslovích „vystupuje" *matka*, *otec*, *tchyně* a *tchán* (D. Bittnerová – F. Schindler 1997). Zejména obraz matky se v těchto folklorních textech vyskytuje hojně. Přísloví jsme rozdělili do tří skupin, které odpovídají typickým vlastnostem podílejícím se na stereotypovém obrazu matky v českém prostředí:

Matka

1. Vztah k dětem

Chudá matka spíše sedm dětí vychová, než sedmero dětí jednu matku vychová. – Bera dceru, hleď na matku. – Po otci syn, po matce dcera se poznává. – Malé děti pijí matce mlíko, velké krev. – Matčina náruč je nejhebčí a nejměkčí polštář. – Dítě za ruku, matku za srdce. – Jaká matka, taková Katka. – Jaká matka, taková dcera. – Otcova kletba vysušuje, a matčina z kořene vyvracuje. – Na slunci teplo, a při matce synu blaze. – Matčiny ruce, i když bijí, měkky. – Kdo otce a matky neposlouchá, je poslušen telecí kůže.

2. Geneze kladné vlastnosti

Opatrnost je matka moudrosti. – Trpělivost matka moudrosti. – Zkušenost je matka moudrosti. – Opakování je matka moudrosti. – Vytrvalost je matkou moudrosti. – Pilnost je matka moudrosti. – Rozvaha je matka moudrosti. – Jasná mysl matka moudrosti. – Škola druhá matka. – Chudoba je matka zdraví.

3. Geneze záporné vlastnosti

Zahálka matka neřesti. – Zahálka matka hříchů. – Pohodlnost matka lenosti. – Závist bývá matkou zlého činu.

Otec

1. Vztah k dětem

Jeden otec deset synů vychová, ale deset synů jednoho otce neuživí. – Otec stýskal, a syn výskal. – Po otci syn, po matce dcera se poznává. – Jaký otec, taký syn, jaká voda, taký mlýn, jaké dřevo, taký klín. – Jaký mlynář, taký mlýn, jaký otec, taký syn. – Dobrý otec k dětem, dobrý i bůh k lidem. – Ani otec k dětem, jako bůh k lidem. – Lépe jest, aby děti plakaly, než otcové. – Lepé býti otcem velkých synů, než synem velkých otců. – Otcova kletba vysušuje,

a matčina z kořene vyvracuje. – Starý otec sirotky plodí. – Syn otce moudřejší – radost, bratr bratra moudřejší – závist. – Kdo otce a matky neposlouchá, bude poslušen telecí kůže. – Co děti činí? Co při otci vidí. – Za peníze Vlach i otce zabije. – Počasí poznáš po větru, sedláka po dobytku, otce po dětech a hospodáře po čeládce na statku.

2. Geneze kladné vlastnosti

Přání otcem myšlenky.

Tchyně

Geneze záporné vlastnosti

Tchyně a uzený je nejlepší studený. – Každá tchyně velká svině.

Tchán

0

Jak odpovědi studentů, tak přísloví naznačují, že jazykový obraz rodinných a příbuzenských vztahů je budován na jiných vlastnostech než jejich slovníkové definice. Tento náš malý průzkum reprezentuje kognitivní a kulturní přístup ke slovní zásobě, pro který je klíčovým termínem **stereotyp**. Stereotyp i prototyp jsou založeny na **typických vlastnostech** předmětu, které považujeme za reprezentativní. Většinou to nejsou vlastnosti „hlavní", v terminologii Bartmińského (2001) esenciální, jež by se vztahovaly na všechny předměty, které je možné pod jedno pojmenování zahrnout.

Podstatnou vlastností sémantického stereotypu je nepřesná **subjektivní generalizace**, což znamená připsání nějaké vlastnosti všem objektům téhož druhu.

Takováto zobecnění nejsou verifikovatelná, protože připisované vlastnosti se vztahují pouze na všechny **typické** nebo všechny normální předměty/jevy, což vystihuje hodnotící výraz *opravdový* (srov. Bartmiński 2001). Např. *opravdová matka* se stará o dítě. Typická matka *(opravdová)* je spojována s péčí o dítě; není to jen žena, která dítě porodila, ale která o ně s láskou a obětavě pečuje. Tento přístup ke slovní zásobě, který je založený na vlastnostech stereotypu, můžeme hlavně pozorovat v běžné každodenní komunikaci, v textech obsahujících klišé, ve folklorních textech, ve frazeologii a v anekdotách.

Bartmiński (2001), jehož prací jsme se významně inspirovali, seznamuje s výzkumem, který upozorňuje na vliv věku při vymezování významu. Ukazuje,

že mladší lidé definují matku jinak než starší. Studenti, kteří se účastnili Bartmińského výzkumu, definovali matku jako rodičku, jejíž základní vlastnosti jsou: *milující, pečující, chápající, hodná*. Jejími hlavními funkcemi jsou: *krmení, nakupování* a *praní*. Tato charakteristika matky není náhodná. Po vstupní kategorizaci, která odpovídá identifikaci objektu, tj. *osoba, která*..., stojí na prvním místě vlastnosti relativní, subjektivní: *milující, pečující*... Výběr aspektů i způsob jejich obsahové náplně vypovídají o struktuře stereotypu i o variantách této struktury. V polských textech se však setkáváme i s jinými variantami stereotypu matky, což podnítilo Bartmińského k položení otázky: Které charakteristiky vytvářejí stereotyp matky a které charakteristiky vytvářejí význam slova matka? Nejkratší slovníková definice je: *žena, která porodila dítě*, která je vytvořena z nadřazeného pojmu *žena* a diferenčních vlastností *zrození dítěte*. Tato definice obsahuje jádro významu a je dostatečná z hlediska identifikace předmětu. Neodpovídá však bohatství vlastností zachovaných v jazykově-kulturním obrazu matky, viz výše. Výzkum dále ukázal, že někdy lze jen velice těžko oddělit obsah stereotypu od charakteristik okrajových, individuálních. Jedním z ukazatelů stereotypizace je **opakovatelnost** charakteristiky předmětu v různých výpovědích. Z hlediska statistického je vlastnost tím ustálenější, čím častěji se vyskytuje v různých výpovědích spontánních, např. v odpovědích na anketní otázky.

Domníváme se shodně s A. Wierzbickou, že o užitečnosti stereotypu musí přesvědčit sémantické popisy, nikoliv teoretické vývody. Stereotyp by neměl být „magickou hůlkou, kterou lze otevřít všechny dveře. To by přineslo více škody než užitku."

Stereotypy nám mohou pomoci hlavně ve formulování nejlepších, nejlépe odkrývajících definic, které nás přibližují k lidské konceptualizaci skutečnosti. Ta se odráží a je ztělesněná v jazyce. Zevrubnější etnolingvistický a etymologický výzkum by nám mohl také odhalit, proč v českých anekdotách tak často vystupují zlé tchyně, zatímco pro Francouze je tchyně krásnou matkou, srov. výraz belle-mère.

Jasňa Šlédrová

Literatura

Bartmiński, J., Panasiuk, J. Stereotypy językowe. In: Bartmiński, J. (ed.). *Współczesny język polski*. Lublin, 2001, s. 371–395.
Bittnerová, D., Schindler, F. *Česká přísloví. Soudobý stav konce 20. století*. Praha, 1997.

Otec a matka v encyklopedii Bohumila Říhy

T. Klánská v Lidových novinách zavzpomínala na dobu, kdy jako šestileté zvídavé dítě listovala novou dětskou encyklopedií od B. Říhy. U hesla **Otec** byl obrázek postaršího obtloustlého pána v županu a v pantoflích, jak sedí v křesle a tupě zírá na televizi. Pod obrázkem bylo napsáno, že tatínek chodí do práce, vrací se unaven, a proto děti nemají zlobit a hlučet.

Obrázek **Matky** neutkvěl v mysli šestileté dívenky tak pevně jako předchozí, ale ze vzpomínek vystupuje žena, která vleče tašku s nákupem nebo stojí u plotny či žehlicího prkna. Z textu se malá čtenářka dověděla, že maminka také chodí do práce, ale k tomu nakupuje, uklízí a vaří.

Tento text ovšem neobstál v konfrontaci s šestiletou životní zkušeností čtenářky. Sama totiž měla tatínka mladého, štíhlého, doma chodil v ponožkách, župan nenosil a před televizí nevysedával. I když se vracel z práce unavený, někdy pomohl při úklidu a při vaření a dětské zlobení a hluk ho příliš nevyváděl z míry.

Skutečná maminka do práce nechodila, protože se starala o dvojčata, která do rodiny přibyla, malé Táně byla stále při ruce a byla ochotná pomoci jí téměř s čímkoliv.

Když otevřeme Velkou obrázkovou knížku pro malé děti, kterou napsal Bohumil Říha spolu s Milenou Lukešovou v roce 1976 – jde tedy o publikaci o něco mladší než zmiňovaná encyklopedie –, spatříme tatínka sedícího na kanapi, který nehledí na televizi, ale čte noviny, zatímco maminka opásána kostkovanou zástěrkou připravuje v kuchyni jídlo svému synkovi.

Co dodat? Nejlépe snad přímo obrázky Heleny Rokytové, která tuto publikaci ilustrovala.

J. Š.

Jak smýšlíme o Němcích

(K stereotypu Němce v českém obrazu světa)

Cílem naší práce bylo sestavení repertoáru příznakových etnonym označujících příslušníka německé národnosti, jejich rozčlenění do skupin podle typu tvoření a odhalení, zda na základě typu příznakovosti můžeme dospět k artikulaci nějakého dobového etnického stereotypu.

Materiál jsme čerpali převážně z výkladových (neencyklopedických) slovníků českého jazyka a z korpusu SYN2000. Excerpcí jsme získali celkem 99 hesel s různými odstíny významu a příznakovosti. Existence takového množství etnonym vypovídá o variabilitě představ Čechů o „Němci" a o potřebě rozlišení různých typů a stupňů příznakovosti.

Fixace představ, které si vytvořili Češi o příslušnících německé národnosti, poukazuje na nepochybnou existenci stereotypu ve společenském vědomí. Stereotyp chápeme v souladu s prací Bartmińského a Panasiukové (2001) jako schematickou a jednostrannou představu člověka o nějaké události, člověku, věci, a současně názor na ně, který si člověk přisvojil od společnosti ještě před poznáním objektu samého.

Nekula (1999) uvádí, že artikulace stereotypu se neomezuje pouze na příznaková etnonyma, neboť obrazy cizího na pozadí stereotypů mohou být utvářeny v rámci rozsahu nominální fráze i celého textu, projevovat se mohou i v odstraňování starších výpůjček z jiných jazyků, popř. minimalizací výpůjček nových, mohou se také artikulovat i specifickým užitím etnonym neutrálních. Ovšem právě v oblasti příznakových etnonym se dá stereotyp poměrně jednoznačně identifikovat.

Počet etnonym, která mohou v jistých situacích a kontextech sloužit k označení příslušníka německé národnosti, je překvapivě veliký, přičemž jednotlivá etnonyma vykazují různé odstíny příznakovosti a jejich význam se na základě excerpovaného materiálu jeví většinou jako stabilní. Právě takovéto upevnění charakteristiky určitého subjektu v jazyce a ve významu je považováno v kognitivní lingvistice za ukazatele stereotypu.

Následující přehled uvádí skupiny etnonym podle typu tvoření:

1) neutrální etnonyma: Němec, Prus, Bavor, Sas
2) primárně neutrální etnonyma, která mohou mít sekundárně pejorativní význam: Germán, Šváb; šváb, němkyně

3) příznakové deriváty neutrálních etnonym (slovotvorná expresivita):
Bavor – Bavorák, Bavořík, Bavorek
Germán – Germoš
Němec – Němeček, Němčík, Němčisko, Němčour, Němčourek, Němčurák
Němkyně – Němkyňa
Prus – Prušák
Sas – Sasák, Sasík
4) etnonyma hláskově expresivní: dojč/Dojč, Dojčák, Prajz, Prajzák, nemec, derdidas, Sachs, Saks, Bavor
5) etnonyma jiného původu
a) lokalizačně motivovaná etnonyma: endérák, dederon/Dederon, skopčák/Skopčák, skopčáček, Skopoun, sudeťák/Sudeťák
b) etnonyma vzniklá podle typického křestního jména daného národa: Fric/fric, Fricek/fricek, Helmut
c) etnonyma vzniklá podle názvů typických národních artiklů hmotné či nehmotné kultury: brátvurst, sauerkraut, dederon/Dederon, bakelit, bakeliťák, übermensch
d) etnonyma, jejichž vznik je silně ovlivněn kulturně historickými fakty: boš/Boš, esesman, esesák, fašista, fašoun, nacista, nácek, revanšista, křižák, hákový křižák

Příznaková synonyma neutrálního etnonyma Němec jasně vypovídají o převažujícím negativním, pejorativním nebo přinejmenším posměšném či ironizujícím pohledu Čechů na Němce. Možnost artikulace kladného postoje v sobě nesou pouze deminutiva: Bavorek, Bavořík, Němčík, Němeček, Saksík, Sasík a Švábík, která ovšem v určitém kontextu dovolují i interpretaci směřující k významu pejorativnímu.

Dagmar Filippovová

Literatura

Bartmiński, J., Panasiuk, J. Stereotypy językowe. In: *Współczesny język polski*. Lublin 2001, s. 371–395.
Nekula, M. Etnické stereotypy a jejich artikulace v češtině (a v němčině). In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. Brno 1999, s. 65–75.

Stereotypy v českých anekdotách

Podívejme se, jak jsou na vlastnostech stereotypu vystavěny anekdoty. Smějeme se jim právě proto, že upozorňují na vlastnosti a na typické chování různých profesí, národností, obyvatel některých měst apod. Samozřejmě, že se nejedná o charakteristiky, které objektivně přísluší všem představitelům daných skupin, nejsou to ani vlastnosti podstatné, ale pouze vlastnosti typické a obvyklé. Právě na základě těchto vlastností jsou vytvářeny jazykově kulturní obrazy předmětů neboli stereotypy. Na stereotypech nejsou založeny pouze anekdoty, ale setkáváme se s nimi hojně ve frazeologii, v příslovích, v uměleckých textech a v běžné komunikaci (srov. příspěvky v této rubrice).

Připomeňme si, jak nás může pobavit to, co se traduje o chování inženýrů, fyziků, matematiků, bankéřů, automechaniků, ekologů, vrchních, spisovatelů, Pražáků, Ostraváků, Brňáků, Skotů a blondýn.

Představte si situaci, že spíte v hotelu a ve vašem pokoji začne hořet.

Co udělá **inženýr**? Probudí se, zjistí, že v pokoji hoří, vezme kýbl, napustí ho vodou, uhasí požár a jde spát.

Fyzik? Probudí se, zjistí, že hoří, vypočítá si, kolik bude potřeba vody, zalije oheň a jde spát.

Matematik? Probudí se, zjistí, že hoří, půjde ke kohoutku, pustí vodu, zjistí, že řešení existuje, zavře vodu a jde spát.

Kolik **bankéřů** je potřeba k výměně žárovky?

Čtyři. Jeden má u sebe žárovku a zbývající tři znají každý část postupu, jak ji našroubovat.

Kolik **automechaniků** je potřeba k výměně žárovky?

a) Dva. Jeden se bude pokoušet ji našroubovat do jiné lampy a druhý pak bude vyměňovat prasklou objímku.
b) Šest. Jeden se to pokusí spravit kladivem a dalších pět bude mezitím shánět nové žárovky.

Kolik **ekologů** je potřeba na výměnu žárovky?

a) Žádný. Elektřinou se má šetřit.
b) Žádný. Wolframu už máme také málo.

c) Žádný. Žárovky se určitě dají recyklovat, že?

Kolik **spisovatelů** bude potřeba k výměně žárovky?
Dva. Jeden ji vymění a druhý z ní udělá překvapivou pointu.

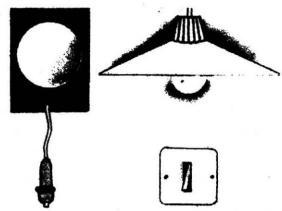

Jedou manažer, automechanik a programátor autem. Auto se náhle porouchá a zastaví se. **Manažer** povídá: „Jen klid, vše je OK, mám tu mobilní telefon, zavoláme si taxíka a pojedeme dál."
Mechanik povídá: „Není třeba, já tu mám nářadí. Za chvíli to opravím."
Programátor se zeptá: „A nestačilo by jen vystoupit a nastoupit?"

Baví se tři hrobníci – Pražák, Brňák a Ostravák –, kolik berou za vykopání hrobu.
Ostravák: beru 200 a všechny je dám manželce.
Brňák: beru 300, 100 si nechám a 200 dám manželce.
Pražák: beru 500, 100 si nechám, 200 dám manželce a 200 dám ostravskému kolegovi za práci.

Pane **vrchní,** mohl byste mi doporučit něco výživného?
Dejte si smažený řízek, ten vám bude ležet týden v žaludku.

Rozhořčený **Skot** píše do redakce časopisu: „Nepřestanete-li otiskovat ty hloupé vtipy o Skotech, přestanu si Váš časopis půjčovat."

Z výše citovaných anekdot jsme se dověděli, že inženýři jsou praktičtí, fyzikové si zakládají na výpočtech, matematici si hlavně vše přepočítají, bankéři si zakládají na přesných postupech, automechanikové často používají hrubou sílu, ekologové šetří přírodní zdroje, spisovatelé fabulují, manažeři se neobejdou bez mobilu, mechanici vše sami opraví, programátoři v každé situaci uplatňují principy, které si osvojili při práci s počítačem, Ostraváci jsou pracovití, Brňáci štědří, Pražáci vypočítaví, vrchní ziskuchtiví a Skoti lakomí. Určitě bychom se mohli rozvyprávět a přidávat další a další vtipy, v nichž budou vystupovat zástupci již uvedených skupin, ale i některých dalších. Nepřeberné množství vtipů koluje například o **policistech**, kdy se poukazuje hlavně na jejich hloupost, a také o **učitelkách**, které všechno vědí nejlépe a pořád někoho poučují.

Na skupině anekdot o blondýnách a o ženách si ukážeme, jak je někdy stereotyp mechanicky budován na jediné vlastnosti, jindy je strukturován, podílí se na něm vlastností více.

Dvě **blondýny** stojí na nástupišti. Jedna se ptá průvodčího: „Doveze mě tento vlak do Prahy?"
„Ne," odpoví průvodčí. „A mě?" ozve se druhá.

Jede **blondýna** v autě a poslouchá rádio. Zrovna v rádiu moderátor vypráví vtipy o blondýnách. Blondýna se naštve a vypne rádio. Najednou uvidí další blondýnu, jak vesluje na loďce v poli obilí. Zastaví, vystoupí z auta a křičí na ni: „Ty hloupá, kdybych uměla plavat, tak ti to ukážu!"

Víte, proč si **blondýna** leje vodu do počítače?
Aby mohla surfovat po internetu.

Říká jedna **blondýna** druhé: „Zbyla mi teplá voda, co s ní?" „No dej ji do lednice, je dobré mít teplou vodu v zásobě."

Je **blondýna** v pizzerii a přijde číšník, který se ptá: „Chcete tu pizzu na 6 kousků, nebo na 12?" „Na 6, já bych 12 nesnědla."

Blondýny jsou tedy jednoznačně představeny jako bytosti naivní a hloupé. To je tedy daň za jejich krásu.

Jaké vtipy se vyprávějí o ženách? Je třeba zmínit, že vypravěči těchto vtipů bývají muži. Ti upozorňují, že ženy by měly být v područí svých mužů, měly by je poslouchat, čemuž se ony brání, většinou ženy mámí na svých mužích finanční prostředky, ženy by měly být pracovité, často bývají mužům na obtíž, málokdy jsou inteligentní, žena by měla oplývat fyzickou krásou, aby se s ní muž mohl chlubit.

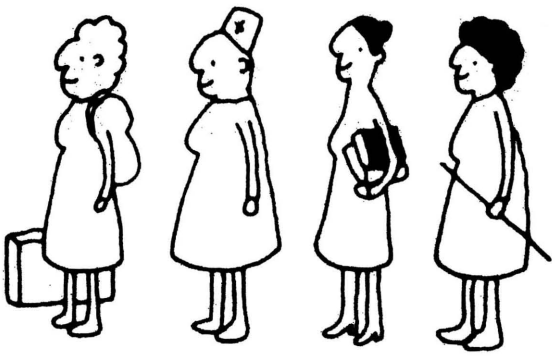

Do ordinace se vřítí rozzuřená **žena** posetá modřinami a křičí: „Kde je ten psychiatr, který vyléčil mého manžela ze zbabělosti?"

„Konečně jsem přišla na to, jak z muže vytáhnout peníze," chlubí se jistá **žena** přítelkyni.
„Včera jsme se hádali a já mu řekla, že se vracím k matce. Dal mi na cestu."

Kdy může **žena** vyndat ruce ze dřezu, přestat žehlit, prát a uklízet? Když přivezou uhlí.

Žena je jak košile. Teprve když ji máš na krku, poznáš, co je to za číslo.

Víte, jaký je rozdíl mezi Yettim a inteligentní **ženou**? Na rozdíl od inteligentní ženy byl Yetti spatřen již čtyřikrát.

Slečno, vy jste jako z pohádky. Vaše vlasy, nos, zuby, no prostě celá Baba Jaga.

No a teď by mohla následovat série anekdot, které si na oplátku vyprávíme my ženy o mužích. Jistě by jich bylo požehnaně, ale protože **muži jsou ješitní** (výjimky prominou), tak si je tentokrát necháme jen na ústní podání.

Zpracovala Jasňa Šlédrová

O autorech tohoto čísla ČDS

Lenka Bednaříková
absolventka bohemistiky na FF UK v Praze

Dagmar Filippovová
studentka bohemistiky na FF UK v Praze

Vojtěch Malínek
student bohemistiky na FF UK v Praze

Iva Nebeská
docentka ÚČJTK FF UK v Praze

Lucie Saicová Římalová
odborná asistentka ÚČJTK FF UK v Praze

Gabriela Sittová
studentka bohemistiky na FF UK v Praze

Jasňa Šlédrová
odborná asistentka ÚČJTK FF UK v Praze

Jan Solfronk
pedagog a psycholog, vedoucí katedry primárního vzdělávání na FP TU v Liberci

Oldřich Uličný
profesor ÚČJTK FF UK v Praze

Irena Vaňková
odborná asistentka ÚČJTK FF UK v Praze

Egle Wehle
absolventka bohemistiky na Vilniuské univerzitě, bývalá stážistka FF UK

Magdalena Zawisławska
působí na Fakultě polonistiky Varšavské univerzity

Obsah

Úvodem (Oldřich Uličný) ... 3
O kognitivní lingvistice a otevírání (Irena Vaňková) ... 4

O TĚLE, SMYSLECH, CITECH A PROŽITCÍCH (iv) ... 7
O lidských ústech v češtině (Egle Wehle) ... 10
O hrubiánech a jemnůstkách (Iva Nebeská) ... 14
Drsný rozhovor sémantický (iv) ... 19
Co nám nevoní (Lucie Saicová Římalová) ... 21
Kulaťoučké jablíčko (Irena Vaňková) ... 26
Jak vyznat lásku aneb
úvaha o jednom komunikačním tabu (Jan Solfronk) ... 29

METAFORY V MYŠLENÍ A JAZYCE (iv, in) ... 31
Obraz HNĚVU v českém jazyce (Lenka Bednaříková) ... 32
Obraz VESMÍRU v jazyce vědy (Magdalena Zawisławska) ... 37
Fotbal v obrazech (Vojtěch Malínek) ... 44

KATEGORIZACE, STEREOTYP, VÝZNAM (iv) ... 49
Pěkný ptáček (Irena Vaňková) ... 51
Svět z ptačí perspektivy (Gabriela Sittová) ... 54
Ještě ptačí drobečky (Irena Vaňková) ... 57
Až přiletí vlaštovičky (Irena Vaňková) ... 59
Stereotypy v rodinných a příbuzenských vztazích (Jasňa Šlédrová) ... 64
Otec a matka v encyklopedii Bohumila Říhy (J. Š.) ... 70
Jak smýšlíme o Němcích (Dagmar Filippovová) ... 71
Stereotypy v českých anekdotách (Jasňa Šlédrová) ... 73

O autorech tohoto čísla ČDS ... 77